

II. DOMINÁT

1. NÁZEV A ZÁKLADNÍ ODLIŠNOSTI OPROTI PRINCIPÁTU

Pojem dominát vytvořil v 19. století německý klasický filolog a historik **Theodor Mommsen**. Jeho počátek klade do roku 284, kdy vládu nastoupil další z císařů pocházejících z Illyriky, C. Valerius Diocles, jako panovník zvaný **Diocletianus**. S ním a pak s císařem **Constantinem I.** (306/324–337) jsou spojeny nejzákladnější změny, reformy, které nový typ vlády a posléze i společnosti na římském území vytvořily. Při utváření charakteru pozdní antiky hrály však pochopitelně důležitou roli i zcela objektivní ekonomické a sociální podmínky.

Dominát odlišuje od principátu v oblasti vlády zejména **zrušení rozdělení provincií na senátní a císařské**, to, které od r. 27 př. n. l. bylo základním charakteristickým znakem principátu. Císař se nyní už ani formálně o vládu se senátem nedělí, a tím se stává **absolutistickým vladařem** říše. Dominát je tedy obdobím římského císařského absolutismu, který své vzory nacházel ve státech helénistické epochy i v perské říši.

Éra humanismu nepočítala již léta dominátu k antice. Průlom v chápání jeho významu znamenalo dílo Edwarda Gibbona z let 1776–1788: *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. Dneska je této epoše věnována velká pozornost jako jednomu z nejvýznamnějších přechodných období světových dějin.

2. POSTAVENÍ CÍSAŘE

Vládce od r. 284 zcela oficiálně užívá titulu **dominus et deus**. Je v něm vyjádřen nový vztah ke všem obyvatelům říše, mezi nimiž už nevystupuje jako první mezi rovnými, ale jako pán vůči poddaným,⁹⁸ a dále vystupňovaná sakralita vládce. Téhož titulu užíval, třebaže jenom v dvorském prostředí, již poslední Flaviovec Domitianus, ale nevžil se, a snaha císařů prohlásit se za božstva již zažíva se objevuje dokonce už v období první, iulsko-claudijské dynastie, zůstávala však také spíše excesem. Zatímco titul **dominus** užívali všichni císařové dominátu bez výjimky, označení „bůh“ odložili ti panovníci, kteří vyznávali křesťanství. Pozdně antické panegyriky nás však přesvědčují, že za božské, posvátné, za zástupce božstva či za boha na zemi se prohlašovali anebo byli prohlašováni i oni.

Tyto panegyriky nám mohou **náboženskou oporu panovnické moci** za dominátu ukázat velmi zřetelně. Běžná jsou v nich oslovení „nejsvětější císaři“, *divinitas tua* anebo *numen tuum*.⁹⁹ Císařové jsou označováni za božské osobnosti, mají božský původ a pocházejí od Iova (augustové) nebo Hercula (caesarové). Císař je bůh, přítomný mezi lidmi.¹⁰⁰

98 Pojmu *dominus* bylo původně užíváno jen k označení vlastníka věcí (*dominium ex iure Quiritium*) nebo ve vztahu pána a otroka, který byl také pánovým vlastnictvím.

99 Paneg. Lat. 2, 1; 2, 3; 3, 2; 5, 4; 5, 15; 6, 1; 7, 2; 8, 1; 9, 1 a jinde.

100 Ibid. 2, 2; 2, 3; 12, 4; 2, 10.

Důležitým atributem moci císařů dominátu byla Štěstěna, obecně u panovníků známá jako tzv. královské štěstí. Provázela jejich vládu, dopřávala jim vítězství ve válkách.¹⁰¹ Za vlády prvních císařů dominátu byla podle panegyristy Mamertina v říši dobrá úroda a vrátilo se zdraví (předtím panoval mor).¹⁰² Císařové tedy zaručovali své zemi také plodnost a zdraví obyvatel. V anonymním panegyriku na císaře Constantia Chlora (jakožto caesara) je též vzpomínáno jeho božství a Štěstěna, nově se objevuje tvrzení, že císařové sesílají pro spásu lidí na svět světlo a jejich božská síla působí všude tam, kde jsou uctívány jejich portréty a prapory.¹⁰³

V tomto i některých dalších pozdně antických panegyricích se také objevují úvahy jejich autorů o bohu. Římskou veřejnost musel vztah tradičních římských božstev nebo Ježíše Krista k božskému císaři jistě zajímat. Rozkolísanost představ, které měly smířit křesťanský světový názor a božství císaře je patrná např. v panegyricích na císaře Constantina I. Za jeho činy stojí boží moc, je mu nápomocna, provází jej, a on bohu stále slouží.¹⁰⁴ Tato tvrzení jsou dobře slučitelná s křesťanskými představami. Stejně tak nebeské vojsko, které Constantinovi pomáhá. Toto vojsko však podle autora jednoho z dochovaných panegyriků Nazaria vedl zbožštěný Constantinův otec Constantius Chlorus.¹⁰⁵

Jeden z nejvýznačnějších obhájců starého římského polyteismu, a zároveň největších vzdělavců pozdní antiky Q. Aurelius Symmachus, napsal panegyriky na křesťanského císaře Valentiniana I. V prvním z nich se objevuje jen císařova Štěstěna.¹⁰⁶ Druhý obsahuje označení císařů za božské bytosti, ale zároveň je císař charakterizován i jako „bytost nejbližší bohu“.¹⁰⁷

Císaři Gratianovi, jenž jako první z římských vládců odložil titul nejvyššího pontifika a tím se zcela rozešel se starým římským polyteismem, děkoval v oslavné řeči za udělení hodnosti konsula významný, z Gallie pocházející básník Ausonius. I tento panegyrik se vyznačuje jistou názorovou nerozhodností. Císař povznesl svého otce mezi bohy,¹⁰⁸ ale má vlohy, za něž vděčí bohu, bůh navrhuje a císař vykonává, bůh je původcem jeho moci a jeho rozhodnutí.¹⁰⁹

Cesta k obrazu císaře jako „pouhého“ vladaře z milosti Boží však ještě zdaleka nebyla ukončena. Svědčí o tom Pacatův panegyrik na císaře Theodosia I., který zcela zakázal výkon „pohanského“ náboženství. Theodosius je podle autora „roven bohu“, božstvo a on se spolu podílejí na vznešenosti císařské moci. Císař se nestrání veřejnosti,

101 Ibid. 3, 6; 3, 13; 3, 18 aj.

102 Ibid. 3, 15. Srov. 10, 28.

103 Ibid. 5, 4; 5, 15.

104 Ibid. 8, 14; 9, 2; 9, 4; 9, 16; 9, 25n; 10, 2n; 10, 5; 10, 7; 10, 13; 10, 16.

105 Ibid. 10, 19; 10, 14: *divinas expeditiones iam divus agitabat* (tj. Constantius I.) I Constantinus byl ostatně titulován *numen tuum* (srov. ibid. 7, 2; 9, 22).

106 Citováno podle publikace: Synové slávy, oběti iluzí (přel. J. Burian a B. Mouchová, Praha 1977): Chvalořeč na císaře Valentiniana I. (z r. 369) 14.

107 Ibid. Chvalořeč na císaře Valentiniana I. (z r. 370) 32; 18.

108 Ibid. Děkovná řeč císaři Gratianovi 2,7.

109 Ibid. 4; 5; 9; 18.

takže lid má příležitost pohlédnout na božstvo, a ... „svými božskými šlépějami posvětil i domy soukromníků“.¹¹⁰

Pochopitelně, v případě panegyriků musíme mít na mysli jejich základní účel, kterým je oslava jejich hrdinů, ba přímo pochlebování. Nicméně Theodosius I. jako bytost zcela odlišná, než jsou obyčejní smrtelníci, vystupuje i v díle vojenského odborníka P. Vegetia Renata, který Theodosia rovněž považoval za boha, alespoň na druhém místě.¹¹¹ Podobný postoj k císaři Theodosiovi II., který byl od r. 408 vládcem východní části římské říše, dokládá historik Priskos. Na hostině v Serdice (Sofii) hovořil tlumočník Bigilas před Huny o císaři jako o bohu.¹¹²

U této stránky císařské moci v období dominátu jsme se zdrželi poněkud déle. Pro dobu náboženských sporů a konfliktů, jíž dominát byl, pro pochopení vztahu panovníka k náboženství i poměru duchovní a světské moci a jeho vývoje v následujícím středověku je však důležitá.

Císařovo absolutistické postavení bylo nyní podpořeno i novými **odznaky moci**, kterými jsou císařský diadém, zavedený r. 325, žezlo a model zeměkoule, na němž se nachází buď soška bohyně vítězství Níké (Victoria), nebo kříž.¹¹³ **Ceremoniál**, který bylo nutno dodržovat při audienci u císaře a který byl převzat z Persie (*proskynésis*, *adoratio purpurae*, tj. *vestis*), předepisoval, aby návštěvník padl před císařem na kolena a políbil cíp jeho purpurového pláště. Sám tento plášť (*sacra vestis*) rovněž patřil k symbolům císařské moci. Byl vyráběn z tzv. tyrského nebo hyacintového nachu a vzít jej na sebe znamenalo uzurpaci trůnu. Vše, co s císařem úzce souviselo, bylo označováno jako posvátné. Adjektivum *sacer*¹¹⁴ bylo spojeno nejen s císařovou radou (*sacrum consistorium*), ale i s jeho palácem, ložnicí, apod. Styk veřejnosti s císařem byl často omezen na minimum.

Od doby Hadrianovy byl císař jediným pramenem **legislativy** říše, což samozřejmě za dominátu trvá. Císař stvrzuje zákony, jež mají podobu ediktů nebo reskriptů, svým podpisem, platnosti nabývají okamžikem promulgace v senátu. Rozhoduje o životě, smrti a majetku svých poddaných. Jeho rozkaz popravit občana mohl být vykonán bezprostředně, Theodosius I. však po nešťastném incidentu v Thessalonice (viz níže) uzákonil třicetidenní lhůtu, která musela uplynout od vyhlášení císařského rozsudku do jeho vykonání.¹¹⁵ Svě úředníky císař v této době jmenuje i sesazuje podle své vůle, a je buď skutečným, anebo aspoň nominálním vrchním velitelem vojska (i jeho faktický nejvyšší velitel je ustanovován jím). Úřady, volenými senátem, zůstala sice praetura a quaestura, ty však již od 3. stol. představovaly jen *munera senatoria*, břemena senátorského stavu. Kromě péče quaestorů

110 Paneg. Lat. XII 6; 10; 18; 21; 47.

111 Veget. De re mil. II 5. I pokud tento spis nebyl určen císaři Theodosiovi I. (badatelé v tom nemají jistotu), obrací se nepochybně na císaře křesťanského.

112 Priskos, frg. 8, FHG IV, str. 82n.

113 Diadém je zdobená stuha, která se stává předchůdcem středověkých královských korun. Model zeměkoule je předobrazem říšského jablka.

114 Lze uvažovat i o tom, že se v přívlastku *sacer* skrývá nejenom blízkost císaře k bohům, ale i jistá tabuizace jeho osobnosti.

115 Ne vždy bylo toto ustanovení dodržováno, porušila je např. císařovna-regentka Galla Placidia v r. 425.

o senátní pokladnu (*aerarium*) byla náplní těchto úřadů hlavně starost o hry pro obyvatele hlavních měst, Říma a posléze (od r. 359, kdy se zde také objevuje senát) Konstantinopole.

3. DIOCLETIANOVA TETRARCHIE

Reformy dominátu reagují **na poměry v období všeobecné krize římského impéria**, představené v první kapitole těchto skript, a snaží se krizové jevy odstranit. Ve většině se přitom pokoušejí řešit jak vnitropolitické, tak zahraničně politické problémy státu. Mezi takové reformy patří i Diocletianova tetrarchie.¹¹⁶

Rozdělení vlády mezi dva panovníky vůbec poprvé realizoval M. Aurelius (161–180), když se o vládu rozdělil se svým adoptivním bratrem L. Verem. Diocletianus vytvořil systém vlády dvou panovníků s titulem *augustus*, kteří figurují jako vyšší členové císařského kolégia, a dvou vládců s titulem *caesar*. Hlavní rozdíl mezi nimi tvořilo právo vydávat zákony, které měli jen *augusti*. Jinak však každý císař samostatně rozhodoval o vojenských i civilních záležitostech té části říše, jejíž vládou byl pověřen.

Řím byl naposled dobyt „barbary“ r. 390 nebo 387 př. n. l., kdy se jej zmocnili Keltové. Za doby krize říše ve 3. stol. n. l. byl však několikrát ohrožen a císař Aurelianus (270–275) jej, hlavně v důsledku alamanských vpádů do Itálie¹¹⁷, dal nově opevnit. Hájitelnost tohoto města, obrovského svou rozlohou i počtem obyvatel, však i nadále zůstávala velmi problematická. Kromě toho bylo stále častěji třeba reagovat na vpády „barbarů“ na říšské území, takže se sídla tetrarchů posunula blíže k hranicím, do nejhroženějších oblastí. V Římě nesídlil ani jeden z nich.

Sídelními městy panovníků, kteří měli na starosti administrativu a obranu na západě říše, se staly Mediolanum (Milán), případně Aquileia,¹¹⁸ a Augusta Treverorum (Trevír). Císař, sídlící v Miláně či v Aquilei měl na starosti obranu Itálie, Augusta Treverorum měla výhodné postavení vůči „barbarskému“ nebezpečí z Porýní a horního Podunají (Frankové, Alamani, Burgundi). Ve východní části říše se sídly císařů stalo Sirmium v Dolní Pannonii—dnes Sremska Mitrovica v Srbsku—(obrana dolního úseku dunajského limitu, v té době zejména proti Gótům), a Níkomédia v Malé Asii, kde se usídlil sám Diocletianus (Gótové, nebezpečí ze strany novoperské říše apod.) Čtyřvládí mělo nejenom usnadnit starosti s administrativou a vojenstvím říše, ale také zabránit uzurpacím, jimiž neblaze proslulo zejména období vlády tzv. vojenských císařů.

Po určité době měli vždy augustové odstoupit, na své místo jmenovat nové caesary a dosavadní nositelé tohoto titulu se měli stát augusty. Ještě sám Diocletianus se však dožil ztroskotání tohoto svého systému.

V r. 285 přibral Diocletianus původně k vládě jen Maximiana, nejprve jako caesara, který sídlil v severní Itálii. Roku 293 však císařské kolégium rozšířil – jmenoval svým caesarem Galeria a Maximianovi, který se stal augustem, dal jako caesara Constantia, řečeného Chlorus, otce budoucího císaře Constantina Velikého. Své caesary augustové adopto-

116 Podrobný popis podává např. O.SEECK nebo E. STEIN (viz seznam literatury).

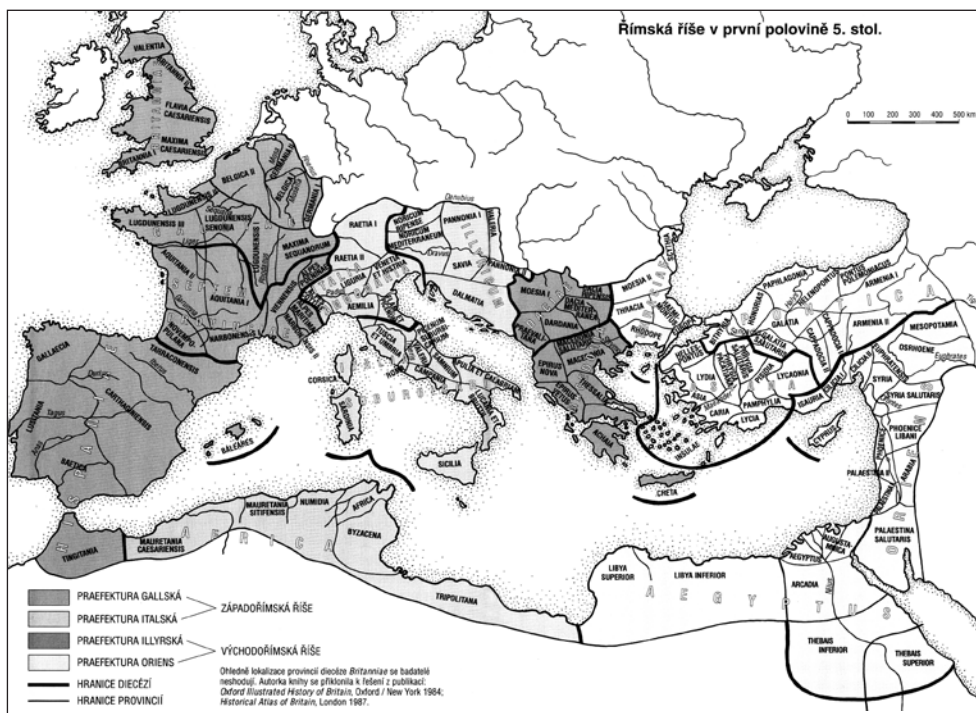
117 Srov. J. BEDNAŘÍKOVÁ. Stěhování národů. Praha 2012. Str. 285–287.

118 V r. 452 obyvatelé Aquileie založili Benátky.

vali. Adopce dospělých nástupců nebyla v římských dějinách ojedinělá a největší císařské osobnosti římské říše období principátu patřili k dynastii tzv. adoptivních císařů.

Uzurpacím se však ani za těchto okolností zabránit nepodařilo. Už v r. 297 se svévolně chopil moci velitel římského válečného loďstva Carausius a sama tetrarchie také skončila v občanských válkách. Nepomohlo ani to, že Diocletianus, který jako jediný dodržel původní dohodu a r. 305 dobrovolně odstoupil, se vrátil z paláce na místě dnešního Splitu, kam odešel do své císařské výslužby, a z titulu úřadujícího konsula svolal r. 308 do Carnunta¹¹⁹ konferenci stávajících spoluvládů; problémy mezi nimi stejně nevyřešil. Z občanských válek nakonec (r. 324) vyšel vítězně opět jako jediný vládce celého římského impéria císař **Constantinus I.**, nazývaný Veliký.¹²⁰

4. NOVÉ ADMINISTRATIVNÍ ROZDĚLENÍ ŘÍŠE

Zdroj: J. Bednaříková, *Stěhování národů*

Mapa ukazuje rozdělení říše na čtyři **praefektury**, patnáct **diecezije** (původně jich bylo ustanoveno dvanáct) a zhruba stovku **provincie**. Oproti období principátu se tu objevují některé nové pojmy.

119 Lokalita leží na katastru dnešní obce Petronell u Vídně.

120 Blíže k občanským válkám po rozpadu tetrarchie viz např.: J. ČEŠKA. Zánik antického světa. Praha 2000. Str. 47–61.

Praefectura byla největším územně správním celkem pozdně římského impéria. Pozdější říši západořímskou tvořily praefektura **Galská** a **Italská**, na Východě se nacházely praefektura **Illyrská** a Východní (**Oriens**).

V čele praefektur stanuli úředníci s titulem *praefectus praetorio*. Rozdělení na 4 praefektury odpovídá původnímu rozčlenění říše na obvody ovládané tetrarchy, z nichž každý měl svého velitele praetoriánské gardy. Poté, co tetrarchie zanikla, za vlády Constantina I., se *praefecti praetorio* změnili v **civilní úředníky** císařské územní správy. Stáli v čele administrativy svých praefektur, byli zde nejvyššími soudci, měli na starosti výběr *annony* (naturálních daní), naturální platy úředníků a zásobování vojáků v praefektuře. Dále tu měli v pravomoci velké stavby, státní poštu, administrativní dohled nad živnostenskými kolégií a cenami na trzích i nejvyšší školství svého administrativního obvodu. Pro praefekturu mohli též vydávat zákony, které však neplatily mimo ni a nesměly být v rozporu s císařskou legislativou. Mezi teritoriálními úředníky stáli nejvýše, užívali titulu *illustres* a ve výslužbě byli obdařeni těmi nejvyššími privilegii.

Úřad praefekta praetorio vytvořil původně císař Octavianus Augustus pro velení **císařské gardě**. Za dominátu patřily ke gardovým oddílům tzv. **scholae Palatinae** (viz níže) a užší císařskou gardu představovali tzv. **domestici**, jimž velel *comes domesticorum*.

Moc praefektů praetorio, ovládajících rozsáhlá území, by ve spojení s mocí vojenskou byla příliš velká a mohla by snadno konkurovat císařům. Proto jim tedy byly ponechány pouze pravomoci **civilní**, velení císařským gardám zorganizováno jinak a kromě praefektur a provincií získala říše ještě **další správní obvody**, které se nazývaly diecéze (*dioecesis*). V čele diecéze byl úředník zvaný *vicarius*, což vyjadřovalo jeho hlavní poslání – zastupovat na úrovni diecéze svého nadřízeného praefekta.

Název *provincia* pro nejmenší administrativní jednotku říše zůstal zachován, ale území původních provincií principátu byla rozdělena na menší celky a provincie vznikly i v Itálii.. Počet provincií tak za dominátu stoupl, třebaže říše již roku 272 přišla o zadanajskou Dácii. Tituly **provinciálních správců** byly různé. Z dřívějších období přežíval titul *proconsul*, který měl místodržící provincie Afriky, Achaie a Asie. V hierarchii římských úřadů nižší tituly měli správcové provincií nazývaní *consulares*, *correctores* nebo *praesides*.¹²¹ Postupem času se nakonec stejně pro provinciální císařovy místodržitele ujal titul *iudex*. Vyjadřoval jednu z hlavních povinností těchto správců, soudnictví. Další důležitou starostí provinciálních místodržitelů bylo shromáždit z provincie státem požadovanou sumu daní a dávek, ale také např. pořádat hry, kterých se obyvatelé římské říše ani v tomto pozdním období nevzdávali. Všichni správcové provincií podléhali vyšším úředníkům teritoriální správy.

Rozdíl mezi **Itálií** a provinciemi za dominátu natrvalo vymizel. Itálie už v říši neměla privilegované postavení, území Apeninského poloostrova bylo rozděleno do řady běžných provincií a do dvou diecézí. Jen Řím a **později Konstantinopol** tvořily zvláštní administrativní jednotky a jejich obyvatelé požívali privilegií v oblasti zásobování i daní. Kolem těchto

121 V čele Egypta byl dále správce s titulem *praefectus*; tento titul mu zůstal i poté, co se Egypt stal diecézí (ve 2. polovině 4. stol.), měl však v souvislosti s tím pravomoci *vicaria*.

měst byl také vymezen správní obvod, a to v okruhu stovky mil, v jehož čele stál *praefectus urbis*, úředník, který byl hodnostně na téže úrovni jako *praefectus praetorio*. Římský **městský praefekt** (*praefectus Urbis Romae*)¹²² a od roku 359 pak také praefekt nového říšského hlavního města Konstantinopole (*praefectus Urbis Constantinopolitanae*) předsedali senátu a jako jediní magistráti období dominátu úřadovali ve starém římském občanském oděvu, tóze. V hlavních městech a uvedeném správním obvodu jim podléhala administrativa i soudnictví (včetně jurisdikce nad členy senátu). Podléhali jim úředníci pečující o zásobování Říma a Konstantinopole vodou a potravinami, o jejich veřejné budovy a sochy, byl jim podřízen policejní a hasičský sbor apod.¹²³

Římští městští praefekti pocházeli z řad nejvýznamnějších aristokratických rodin, úzce spjatých s římskou tradicí. Řadu dokladů ze své úřední činnosti nám zanechal městský praefekt Q. Aurelius Symmachus, současník císařů Valentiniana II. a Theodosia I., typický představitel vzdělaných kruhů římské aristokracie.¹²⁴

Těž tito vysocí magistráti disponovali pouze civilními pravomocemi.

Poměrně důsledné **oddělení civilních pravomocí od vojenských** je dalším charakteristickým rysem úřednictva období dominátu. Mělo dvojí význam: Jednak v případě vysokých úřadů snižovalo riziko uchvacování císařské vlády, jednak zvládání problémů v obou oblastech, civilní správě i vojenství, už v době pozdní antiky vůbec nebylo jednoduché.

Všichni císařští úředníci, ať už vojenští nebo civilní, patřili ovšem pod označení *militia*¹²⁵ a až na vzpomenuť městského praefekta chodili ve vojenském oděvu. Byl pro něj charakteristický vojenský plášť (*chlamys, paludamentum*), šerpa a typickým znakem úředníka byly i tzv. cibulovité spony, které plášť spínaly.

V rámci provincií říše můžeme rozlišovat teritoria samosprávných měst (*civitates*) a venkov, jemuž vévodily velkostatky, *latifundia* (*fundi excepti, saltus*).

Centrální administrativu dominátu reprezentovala císařská rada a úředníci císařova dvora.

Rada se nazývala *sacrum consistorium* a na rozdíl od císařské rady doby principátu zahrnovala nejvýznamnější úředníky dvora jako „povinné“ členy. Dále tu zasedali *comites consistoriani*, kteří mimo členství v radě nezastávali jiný císařský úřad, a císař sem dle potřeby povolával i další osoby. Zapisovatelé a znalci protokolu jednání rady byli *notarii*, z nichž nejlepší postupovali mezi její právoplatné členy. V radě probíhala rozprava a hlasování o různých státních záležitostech, byly publikovány zákony a konala se též jednání soudní.

Předsedal jí dvorský hodnostář zvaný *quaestor sacri palatii*. Byl to jakýsi císařův kancelář. V prameni *Notitia dignitatum*, který zahrnuje civilní i vojenské hodnosti římské říše na konci 4. (Východ) a v první třetině 5. stol. (Západ), se nedochoval list, obsahující popis této funkce, a tím ji nemůžeme ani stoprocentně zařadit na první nebo druhé místo v hie-

122 V Římě tato funkce existovala už od doby Octaviana Augusta. Za dominátu ovšem městským praefektům přibýlo pravomocí.

123 Mezi úředníky městských praefektů nechyběli např. ani tzv. *tribuni voluptatum*, kteří dohlíželi na divadla, herce a prostitutky.

124 Q. Aurelius Symmachus, *Epistulae*. Ed. O. Seeck. MGH AA VI. Berolini 1883.

125 Vojsko bylo pak např. v zákonech odlišováno termínem *militia armata*.

rarchickém žebříčku úředních hodností římské říše. Nižší než na druhé pozici však v žádném případě nestála.

Quaestores, kteří užívali titulu *illustres*, formulovali konečnou verzi pozdně antických zákonů, měli jisté pravomoci soudní, vydávali dekrety, uvádějící do funkce některé vojenské velitele, apod. Z písemností quaestorů můžeme poznat jejich styl, jejich vzdělání v pozdně antických rétorických školách a asi i literární vkus doby. Nejvíce, pravda, jen v případě *leges novellae*, které nebyly zkráceny při velkých kodifikacích císařských konstitucí (*Codex Theodosianus*, *Codex Iustinianus*), a máme je tedy v podstatě v té podobě, v níž vyšly z kanceláře quaestora.

Funkci quaestora převzali i Ostrogóti. Quaestorem ostrogótských králů byl např. od r. 507 jeden z největších vzdělavců pozdně antického období, Cassiodorus Senator, k němuž se na příslušném místě ještě vrátíme.

Všichni dvorští úředníci, vyšší i nižší, tvořili císařův *comitatus*, byli jeho *comites* – průvodci, družina. Do roku 395, kdy císařové ještě často osobně veleli vojskům, doprovázel skutečně celý dvůr panovníka na jeho přesunech po říši, jak o tom mimo jiné svědčí to, že císařové nejednou na těchto cestách, a nikoli jen ve svém sídelním městě, vydávali zákony. Putování celého dvora bylo velkou zátěží pro občany, kteří se museli starat o jeho ubytování a zásobování, koupele v lázních a vůbec veškeré potřeby.

Velmi vysoké pravomoci byly shromážděny v rukou dalšího z *illustres*, jehož titul zněl *magister officiorum*. Jediný ze všech úředníků císařského dvora měl nejenom pravomoci civilní, ale i vojenské. Jak jeho titul napovídá, stál v čele císařských kanceláří, z nichž byl vyňat jen resort financí a kancelář, kterou řídil *quaestor*.

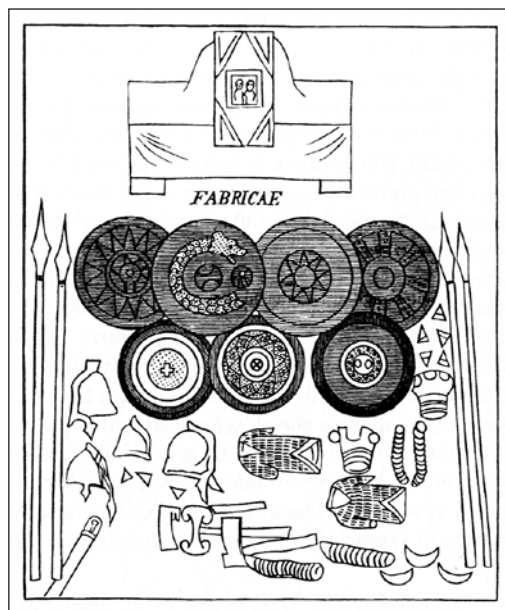
Dále úředníkovi *magister officiorum* příslušel dohled nad státními dílnami, které vyráběly zbraně a výstroj pro armádu (*fabricae armorum*). Velel oddílům širší císařské gardy, zvaným *scholae Palatinae*, a podléhali mu tzv. *agentes in rebus*. Byli to úředníci pro rozličné úkoly, doručovali např. císařské rozkazy do provincií, přinášeli zprávy o výsledcích bitev říšských armád. Někteří sloužili jako kontrolori provozu státní pošty (*cursus publicus*), a proto se jim říkalo *curiosi*. Pošty totiž nesměli využívat soukromníci, a i z veřejných činitelů jen ti, kteří obdrželi *evectiones*, povolení po státní poště cestovat.¹²⁶ Při výkonu této kontroly mohli *curiosi* zjišťovat také poměry v provinciích, a byli tedy zároveň jakousi tajnou policií. Všechny tyto složky moci nepochybně činily nositele hodnosti *magister officiorum* jedním z nejvýznamnějších mužů v říši.

Státní finance a státní mincovny podléhaly úředníkovi s titulem *comes sacrarum largitionum*. Do pokladny *sacrae largitiones*, která byla spravována jím a jeho úředníky, plynuly daně placené v penězích (jako *auri lustralis collatio*,¹²⁷ senátorské daně *collatio glebalis* a *aurum oblativum* anebo *aurum coronarium*, které při zvláštních příležitostech odváděla města). Jejich nedoplatky vymáhali pracovníci tohoto rezortu, často neblaze proslulí *palatini* a *discussores*. Naturální daň, *annona*, se soustřeďovala v centrech jednotlivých praefek-

126 Předchůdci instituce *agentes in rebus* byli tzv. *frumentarii*, opatřující potraviny pro vojsko, a rovněž velmi neoblíbení. *Evectiones* vydávali *magistri officiorum* a *praefecti praetorio*.

127 K této dani viz na str. 40n.

Insignie úředníka zvaného *magister officiorum*, jemuž mimo jiné podléhaly i státní zbrojní dílny
Zdroj: Notitia dignitatum

tur a úředníci praefektů ji také vymáhali (až na *annona*, plynoucí z nepronajatých císařských domén; na výběru *annony* pro vojsko – *annona militaris* – se podílely i vojenské osoby).¹²⁸ *Sacrae largitiones* získaly svůj zvláštní název proto, že skutečně většinou sloužily jakési císařově štedrosti. Dary vojsku, *donativa*, pocházely právě z této pokladny, stejně tak jako různé dary císařů lidu. *Donativa* byla vojsku udělována pravidelně každých pět let, ale císař je mohl rozdat i při různých jiných příležitostech.

Podobně byly každé pětiletí státem promíjeny daňové nedoplatky (*reliqua*), a dlužné daně mohly být císařem odpouštěny také např. při příležitosti jeho nástupu k vládě či oslav jeho decennialí, vicennialí (desetiletí, dvacetiletí vlády) atd.

V souvislosti s pozdní antikou se často hovoří o tom, že **daně v naturáliích** naprosto převažovaly, že vlastně říše přešla více méně k naturálnímu typu hospodářství. Toto tvrzení platí však jenom částečně. Za všeobecné krize římské říše, která nastala po skončení vlády dynastie Severovců, došlo k obrovské inflaci a naturální dávky měly v důsledku toho mnohem vyšší hodnotu než daně peněžní a byly pro stát výhodnější. Císaři Constantinovi I. se však zavedením nového zlatého nominálu, solidu, podařilo měnu alespoň částečně ozdravit, a navíc přeprava *annony* kladla nepředstavitelně vysoké nároky na provoz státní pošty a na všechny, kteří k ní měli povinnosti.¹²⁹

Přepravu těžších nákladů po komunikacích státní pošty obstarávala spřežení mezků, mul nebo volů (*parangaria*). Koně nebyli tehdy k tahu těžších břemen vhodní, protože staří Římané neznali chomout a ve jhu se výkonnost koní velmi snižovala. Tahali tedy pouze

128 Vojenští vymahači daní patřili k nejobávanějším.

129 O jejich obtížnosti může svědčit např. to, že každoročně bylo u státní pošty třeba vyměnit jednu čtvrtinu všech koní.

lehké vozy anebo byli využíváni k osobní dopravě (koně u státní pošty se nazývali *paravedae*). Nákladní doprava byla pomalá, náročná na krmení a výměnu tažných zvířat. Po stabilizaci měny ostatně úředníci i vojáci opět rádi přijímali peníze, za něž si potraviny nakupovali. Naturální směna zřejmě převažovala v rámci latifundií.

Úředník zvaný *comes rei privatae* měl na starosti příjmy z císařských statků, které oproti statkům soukromých osob požívaly značných privilegií. Jejich výnosů bývalo však často užíváno i pro doplnění státních příjmů, nejenom pro osobní potřebu císaře a jeho rodiny. Vymahači daňových nedoplatků rezortu *rei privatae* se rovněž nazývali *palatini* a *discussores* a vymáhali je od těch, kteří si císařské statky pronajali.¹³⁰

Všichni čtyři právě jmenovaní vysocí činitelé pozdně římských vlád byli *illustres* a stálí členové císařské rady, kde mohli ovlivňovat nejdůležitější rozhodnutí státu. Dalším členem této rady mohl být také nejvyšší císařský komoří, *praepositus* či *primicerius sacri cubiculi*.¹³¹ Býval to často kleštětec a blízký císařův důvěrník. Podléhaly mu různé palácové služby, jako úředníci zvaní *vestiarii*, kteří pečovali o císařovy oděvy, nebo *silentiarii*, kteří na císařském dvoře dbali o pořádek a klid. Komoří pečoval také o hospodaření císařovy domácnosti, zatímco císařovně poskytoval tuto službu *praepositus Augustae*.

Jako stálí členové rady doplňovali tento orgán také dva hodnostáři vojenství, o kterých se zmíníme níže.

Státní správa období dominátu byla placená, **byrokratická**. Kromě platů odměňoval stát svoje úředníky také různými privilegii, která získávali při výslužbě. Snahou obyvatel říše, kteří se do úřadů dostávali, tedy bylo, aby obměna na vyšších úředních postech byla co nejživější, aby se jedni co nejdříve dočkali svých privilegií a jiní mohli nastoupit do služby, která je zaručovala.

Kritický pohled na fungování úřadů dominátu přinášejí např. zmínky v díle presbytera Salviana z Massalie (dnešní Marseille, asi 40. léta 5. stol.).¹³² Nejednou vedlo špatné chování římských úředníků i k povstáním, vzpourám, někdy i s velmi dramatickým výsledkem. Např. chování comita Africae¹³³ Romana, který odmítl přijít s vojenskou pomocí k městu Leptis, jež napadli příslušníci jednoho libyjského kmene, protože za to

130 Velkonájemci byli na rozdíl od malých nájemců půdy, kolónů, nazýváni *conductores*.

131 Jako *sacrum cubiculum* byla označována císařova ložnice.

132 Salvian. De gub. Dei I 11: „A tak tenkrát chudé úřednictvo řídilo bohatý stát, nyní však bohatá moc způsobila, že stát je chudý. A jaké je to, ptám se, šílenství nebo slepota, věřit, že mohou obstát soukromé majetky, zatímco stát je chudý a ozebračen?“ Dále: ibid. VII 91–93: „A jak je odstranili?“ (Mysli se Vandalové určité výstřelky v Karthagu). „Ne jako mají ve zvyku některé věci odstraňovat Římané, kteří nařizují, aby se nekradlo, a kradou, kteří předepisují, aby se necizoložilo, a sami se toho dopouštějí jako první. Ačkoli téměř nemohu říci, že se krade. Ono se loupí. Soudce (případně správce provincie, *iudex*) trestá u jiného podvod, ačkoli sám je podvodník, ... soudí ty, kteří vyvracejí závory u dveří, a sám přitom vyvrací celá města, trestá ty, kteří plení domy, ačkoli sám je pustošitel celých provincií. A kéž by se toho dopouštěli jen ti, kteří jsou právě ve funkci, a jimž jejich hodnost skýtá pravomoc, aby pro sebe loupili. ... Hle, jakou váhu mají ustanovení zákonů a co prospívá určením sankcí, jimiž nejvíce pohrdají ti, kteří mají být služebníky zákonů. ... A tak se prostřednictvím samotné legislativy a práva páše to největší bezpráví, protože prostí lidé jsou nuceni jako posvátné zachovávat věci, po nichž ti mocnější ustavičně šlapou, jako by neznamenal nic.“

133 Byl to vojenský velitel sedmi západořímských afrických provincií.

od města nedostal žádný úplatek, i jeho další nezákonné jednání, vedly nakonec k povstání a uzurpaci náčelníka maurských foederátů Firma (r. 373), které popisuje historik Ammianus Marcellinus. Tentýž autor uvádí jako příčinu velkého povstání Vizigótů usazených na území říše, o němž budeme mluvit ještě i později, hrabivost dvou římských pohraničních velitelů Lupicina a Maxima.

Samosprávné jednotky

Neplacená, stejně tak jako před staletími, zůstávala i nadále **městská samospráva**. Ve 2. stol. n. l. se správa naprosté většiny měst v římské říši sjednotila. Představovali ji městští radní, nazývaní *decuriones*, v pozdní antice pak většinou označovaní jako *curiales*.¹³⁴ V čele samosprávy stáli dva na rok městskou radou volení *duoviri iure dicundo*, kteří tuto radu vedli a měli pravomoc v přestupkovém soudnictví. Důležitým úřadem v každém samosprávném městě byla aedilita, úřad s podobnými pravomocemi, jaký měli republikánští kurulští aedilové v Římě, a také různé kněžské funkce (v rámci římského polyteismu). Významnou součástí městských rad byli i zdejší výběřčí daní, *susceptores*.

Městské rady měly celou řadu povinností: Patřila k nim péče o půdu, která se nacházela v městském katastru a kterou město případně pronajímalo, aby z ní pak do jeho rozpočtu plynul pacht. Kuriálové disponovali s městskými příjmy, ale k životu svého města přispívali i z vlastních prostředků. Pocházeli totiž z bohatších vrstev městského obyvatelstva. Jejich významným úkolem bylo reprezentovat město navenek, ale také pečovat o císařský kult, zásobování obyvatel, o místní chudé, o hry, které se v městě konaly, o veřejné budovy nebo hradby. Týkaly se jich i povinnosti ke státní poště.

Mezi největší břemena kuriálů patřila ovšem zodpovědnost za odvody daní, které státu příslušely z městského katastru půdy. Pokud se státem požadovanou částku nepodařilo shromáždit, museli zbytek doplatit z vlastní kapsy. A to nejenom ti, kteří právě měli za městskou radu výběr daní na starosti, tedy *susceptores*, ale vůbec všichni úřadující kuriálové.

Z funkce, o niž byl v obdobích rozkvětu říše velký zájem, se nyní stávalo obtížné břemeno. A to v době, kdy města stíhaly různé **ekonomické potíže** a hospodářským těžištem říše se stávala venkovská **latifundia**, nejvýznamnější a nakonec vítězný konkurent městského zemědělství, a často i řemesla. K hospodářskému úpadku měst přispívala také některá administrativní opatření císařů. Půda v katastru města se dělila do dvou skupin, na půdu obecní (*fundi rei publicae*) a kuriální, která byla v soukromém vlastnictví občanů města. Constantinus I. a jeho synové učinili z **obecního majetku součást statků korunních**. Císař Iulianus (361–363) všechny tyto pozemky městům vrátil, ale po jeho smrti bylo toto opatření zase zrušeno. Valentinianus I. a Valens (r. 374) poskytli obcím pak alespoň třetinu výnosů z této půdy, aby mohly opravovat své hradby a další potřebné veřejné stavby, a od r. 431 města místo toho spravovala 1/3 ze sumy státu jimi odváděných daní. Svůj pozemkový majetek ztrácela města i ve prospěch křesťanského kléru, osvobozeného ode

134 Název je odvozen od pojmu *curia* – radnice.

všech municipálních (kuriálních) povinností. Pokud císař osvobodil některého nájemce městské půdy od nutnosti platit obci nájem, nedocházelo úměrně tomu ke snížení daňových povinností města vůči státu.¹³⁵

Největší města říše potřebovala ke svému dobrému fungování okolo stovky kuriálů. Drasticky jich však ubývalo. Některým z nich, dostatečně bohatým nebo výjimečně vzdělaným, se dařilo unikat do státních úřadů nebo do rovněž privilegovaného senátorského stavu. Jiní se snažili dostat do armády, stát se křesťanskými kněžími, kteří též byli od municipálních povinností osvobozeni, nebo i prchali na venkov. Samosprávné obvody měst byly ovšem **základními články administrativy říše** a na to, aby je nahradila byrokracie, státní finance nepostačovaly.¹³⁶ Reformy dominátu často působily jako jakási dvousečná zbraň. U daní, které měly posílit státní rozpočet, bylo těchto „vedlejších účinků“ obzvláště mnoho a jednou z obětí nově zavedeného daňového systému se stávali právě kuriálové a s nimi města. Města, která byla základní správní a hospodářskou jednotkou, ba přímo symbolem antické civilizace.

5. DAŇOVÝ SYSTÉM A MĚNA

Jakou **reformu daní** tedy Diocletianova doba přinesla?

Základem ekonomiky říše bylo, tak jako ve všech starověkých státech, zemědělství, a proto také základním zdrojem státních příjmů musela být **zemědělská daň**. Od 90. let 3. století ji tvořily dvě součásti: Daň placená z rozlohy půdy (*iugatio*) a daň, vypočtená podle množství pracovních sil na půdě činných a počtu vlastnických hospodářských zvířat (*capitatio humana* a *capitatio animalium*).¹³⁷ Také bonita půdy hrála při jejím zdaňování důležitou roli a římsští úředníci se snažili pořídit celoříšský katastr, který však jako celek nebyl nikdy dokončen.

Vlastník půdy odváděl daň podle její rozlohy a platil *capitatio* za své na půdě pracující otroky. Statkář, jenž pronajal své pozemky kolónům, odváděl pouze *iugatio*, protože daň z hlavy za sebe platili tito kolóni, kteří mu zároveň dál odevzdávali pacht. Drobní rolníci, kteří hospodařili na vlastní půdě sami se svou rodinou, byli Diocletianovou reformou daní postiženi snad nejvíce. Platili *iugatio*, dále *capitatio*, která se odváděla za muže, otce rodiny, polovina za jeho manželku, a buď celá anebo poloviční daňová jednotka za každé dospělé dítě. Chlapec byl přitom dospělý v patnácti letech, dívka mohla být pokládána za dospělé už ve dvanácti. Rolník, jenž hospodařil na malém kousku půdy a měl v rodině např. dva dospělé syny, kteří sami žádnou půdu nevlástnili, odváděl v rámci složky daně *capitatio* tedy 3 a půl daňové jednotky, a to z rozlohy polí, která třeba jen sotva rodinu dokázala uživit. Naproti tomu statkář, který pronajal půdu kolónovi a odvedl poplatek z teoreticky stejné

135 Menší města raději někdy vstupovala pod patrocinium mocných osob.

136 Státní rozpočet i za stávajících poměrů často zápolil s velkým nedostatkem prostředků (srov. např. Nov. Val. X a Nov. Val. XV).

137 První složka byla placena podle počtu jiter (*iugera*), který vlastník obhospodařoval, základem názvu druhé je výraz *caput*, hlava.

rozlohy půdy jako náš hypotetický malý vlastník, neplatil pak už státu z tohoto pozemku nijakou zemědělskou daň.

Nové daňové období bylo vyhlášováno vždy jednou za pět let, každé pětiletí se také podávala majetková přiznání a byly odpouštěny daňové nedoplatky.¹³⁸ Toto daňové období se nazývalo *indikce* (od *indicere* – vyhlášovat) a v pozdní antice se podle indikcí také **datovalo**.

Není divu, že za těchto podmínek se mnoha **drobným i středním vlastníkům** nevyplácelo půdu obdělávat. Opouštěli hospodářství, která jim nejen neposkytovala zisk, ale mnohdy jim nedávala už ani dostatek obživy, a v říši přibývalo rozloh **neobdělávané půdy**. Chudnutí malých vlastníků nebyl však jediný důvod tohoto zhoubného procesu. Velmi špatně se obvykle dařilo též kolónům, jimž se posléze budeme ještě věnovat podrobněji. I je, hlavně pokud měli početnější rodinu, *capitatio* velmi zatěžovala, a k ní ještě přistupovalo pachtovné. Chudli a zbíhali z pronajatých pozemků. O jejich chudobě svědčí skutečně drastická líčení, jež ve svých dílech podávají na Východě Jan Zlatoústý a na Západě biskup Gaudentius z italské Brescie.¹³⁹ Gaudentius jako by svými slovy dostatečně vysvětloval příčinu narůstání rozloh půdy, ležící ladem. Odcházejí ti, kteří ji obdělávají, a bez nich půda samozřejmě už nemá cenu, kterou měla, a měsíc za měsícem ji víc a víc ztrácí.

Ne všichni badatelé viděli ovšem příčinu objevení se tzv. *agri deserti* (opuštěná pole)¹⁴⁰ jen v právě vylíčených sociálních podmínkách. Uvažovali také o ekologických aspektech pozdně římského zemědělství. Např. badatel V. Simkhovitch považoval už v roce 1916 za hlavní příčinu úpadku římského zemědělství vyčerpání půdy.¹⁴¹ *Agri deserti* však zaznamenáváme také v Egyptě, kde se Nil každoročně postaral o to, aby ornice byla obnovena, a egyptští zemědělci zasévali vždy do panenské země.¹⁴²

Daň z podnikání živnostníků byla zavedena až v r. 314 nebo 319, a protože se vybírala jednou za pět let v penězích, nazývala se *auri lustralis collatio*. Pokud si rodina živnostníka

138 Lactantius (De mort. pers. 26, 2) píše, že Diocletianus: *statuisset censibus institutis orbem terrae devorare* – daně, které ustanovil, měly pohltit celý svět.

139 Jan Zlatoústý (In Mat. 61, 3) mj. píše, že rolníkům, kteří chřadnou hladem a po celý život pracují, ukládají majitelé půdy nepřetržitě a nesnesitelné dávky a namáhavé služby... a bez nejmenšího slitování od nich vymáhají stejné dávky, ať jim pole vynáší nebo ne. Gaudentius Brixienis (Sermo III) se táže: „Cože se denně snažíš získávat nové stříbro? Domy si zdobíš mramorem? Dopřáváš si hedvábné oděvy? Kupuješ náhrdelníky, vykládané drahokamy? Stydím se říci a bolí mne vzpomínat, jak velký počet rolníků z těch statků, které žijí v uvedeném přepychu, buď zemřel hladem, nebo jej při životě udržuje církevní almužna. Ach, jaká zlověstná bezbožnost! Zemřeli lidé, v nichž spočívá veškerá hodnota majetku vlastníka.“

140 Např. v italské Kampánii ležela koncem 4. stol. ladem asi 1/10 půdy. Zarážející byly poměry v západoférické Africe. V provincii Africa Proconsularis byla r. 422 opuštěna 1/3, v Byzacéně dokonce 1/2 půdy, v Numidii se r. 453 uvádí 655 tisíc ha opuštěných pozemků. V provincii Asii bylo asi 10% pustých polí, na katastru syrské Antiochie asi jen 5% (v obou případech jde o 2. polovinu 4. stol.), na katastru dalšího syrského města Kyrrhu v polovině 5. stol. asi 17%. Čísla pro Východ jsou příznivější. Na Západě bylo opuštěno téměř dvakrát tolik půdy. Celkový průměr v říši činil podle A. H. M. JONESE 20% (The Later Roman Empire vol. II. Str. 815–823). Dále srov. CTh V 15, 14–21.

141 Cituje ho N. H. BAYNES: „Der Niedergang der römischen Macht in Westeuropa. Einige moderne Erklärungen“ ve *Wege der Forschung* 269, Darmstadt 1970, na str. 257; sám se však v této stati z r. 1943 vyslovuje pro sociální příčiny vzniku *agri deserti* (str. 255–257).

142 Srov. A. H. M. JONES. The Later Roman Empire vol. II. Str. 816.

v průběhu určitého pětiletí neuložila anebo nemohla uložit stranou dost peněz, aby z nich po jeho skončení daň mohla zaplatit, dostávala se do velkých potíží. I živnostenská daň byla tedy obyvateli impéria obávaná, ruinovala je, a přitom státnímu rozpočtu nepřinášela částky, které by vůbec stály za vymáhání, v němž se angažoval dosti početný úřednický aparát. Proto ji ke konci 5. stol. na Východě římské říše císař Anastasius zrušil.

Kromě pravidelných daní stát někdy vybíral od zemědělců i živnostníků mimořádné daně, tzv. *superindicta*, od kterých byli osvobozeni mnozí privilegovaní obyvatelé říše. **Daňová privilegia** byla jedním z vážných důvodů potíží pozdně antické ekonomiky. Privilegovaní mívali obvykle velké bohatství, které tak částečně zdanění unikalo.¹⁴³ Potřebná suma daní byla pak vymáhána od menšího počtu poplatníků a jejich chudoba i chudoba státu se zvětšovala.

Diocletianus se nepokusil reformovat říšské hospodářství jen co se týče daní. Chtěl také zastavit inflaci, ale nezvolil pro to ten nejlepší prostředek. Byl jím jeho **edikt o nejvyšších cenách a mzdách**.¹⁴⁴ Maxima, která stanovil, měla být přísně dodržována, za jejich překračování hrozil trest smrti. Žádná sankce však nebyla stanovena pro případy, kdy se v určité provincii urodilo např. mnoho obilí, ale přesto zde bylo prodáváno za maximální cenu. Císař Constantinus Veliký vyřešil problémy římské měny jinak a úspěšněji.

Zavedl **nový zlatý nominál**. Místo dřívější mince, zvané *aureus*, začal razit **solidy**, jejichž hodnota představovala 1/72 římské libry zlata.¹⁴⁵ Hodnota nominálu tak byla velmi vysoká, v každodenním nakupování běžných občanů se solidy příliš neuplatnily.¹⁴⁶ Platilo se v nich ovšem úředníkům, vojákům, „barbarským“ foederátům, apod. Zlomkem solidu byl *semissis* a *tremissis* (polovina a třetina). Stříbrné mince reprezentovaly *miliarensis* s hodnotou 1/14 solidu a *siliqua*, která měla hodnotu 1/24 zlatého nominálu. Nejdrobnější měděné mince se nazývaly *nummi* nebo *folles*.

O tom, že se zavedením solidu podařilo římskou měnu zpevnit, svědčí nejen to, že stejná mince ještě dál staletí po tzv. pádu říše západořímské platila v Byzanci, ale i to, že „barbarské zákoníky“ používaly solidu jako jednotky k vyměřování wergeldu.¹⁴⁷ Na druhé straně si svou hodnotu neudržely stříbrné a měděné mince, což bylo rovněž jedním z faktorů, poškozujících ekonomiku měst.

6. VOJSKO ZA DOMINÁTU

Reformami nezůstala pochopitelně nedotčena ani římská **armáda**.

Na starší vývoj ze 3. stol., popsany na str. 8n., navázalo po r. 297 striktní rozdělení armády na dvě základní skupiny, v nichž se nacházeli jezdci i pěšáci, a to na **limitanei (ripa-**

143 Mocní a bohatí občané se někdy různým obcházením zákonů, díky protekci ve státních úřadech, ale též násilím, dokázali daní zbavit i docela.

144 S jeho českým zněním se můžeme seznámit např. v publikaci Antika v dokumentech, díl II.

145 1 římská libra = 0,327kg.

146 Z r. 445 máme dochovanou následující relaci: za 1 solidus bylo 400 modiů, to je zhruba 20,5 hl. obilí. (Nov. Val. XV 1).

147 Srov. např. zákoníky Salijských a Ripuárských Franků. Solidy u nich nesloužily jen jako početní jednotka, byly zde skutečně v oběhu. Wergeld je kompozice, odváděná ve starogermských kmenových právech za různé zločiny a přečiny.

rienses) a *comitatenses*. Jak napovídá název těch prvních, šlo o vojáky, kteří měli nadále své stálé posádky na římském limitu, hraničáře. Velmi často se jednalo o „barbary“ v římských službách a hraničáři byli obecně méně elitními jednotkami než *comitatenses*. Ti měli název od toho, že provázeli císaře anebo jeho vojevůdce na válečných taženích uvnitř impéria, kam „barbaři“ přes limes stále častěji, a také hlouběji, pronikali. Některé jednotky mohly být využity k pohraniční službě i v mobilní armádě (tzv. *pseudocomitatenses*).

Počet vojáků v legii dosahoval za dominátu zpravidla tisíce, jízdní *vexillationes* měly zhruba po pěti stech mužů. „Barbaři“ byli zpočátku zařazováni hlavně do pomocných sborů, *auxilii*. „**Barbarizace**“ armády však stále sílila a jednoho ze vých vrcholů dosáhla koncem 4. stol., za císaře Theodosia I. Do vojska byli najímáni Germáni, Sarmati, Hunové, Arabové i Slované. Ani nejelitnější palatinské legie, které původně měly být složeny jen z občanů říše, se přílivu „barbarských“ bojovníků nevyhnuly. Římské vojsko se muselo též pružně přizpůsobovat vojenské taktice útočících „barbarů“, posílit jízdu, a to i těžkooděnou, častěji využívat lukostřelců.

Za Diocletiana bylo v impériu asi 60 až 70 legií, za Constantina Velikého kolem stovky. K prvnímu rozdělení jednotného vojska na jednotky, patřící západní a východní části říše, došlo na základě dělení vlády mezi bratry Valentiniana I. a Valenta (panovali v letech 365–378). Stav armády na konci 4. a na počátku 5. stol. ukazuje pramen *Notitia dignitatum*.¹⁴⁸

Vrchním velitelem armády byl zprvu nadále císař a někteří z panovníků dominátu byli vynikajícími vojevůdci (např. Diocletianus, Constantinus I., Iulianus, Theodosius I.). Nezletilí císařové, kteří se v době dominátu dostávali na trůn, však fakticky velet nemohli, a tak postupně rostla úloha profesionálních velitelů, jak Římanů, tak „barbarů“ v jejich službách.

Nejvyšší velitelské funkce zastávali tzv. *magistri militum*. Jeden z nich stál původně v čele pěchoty (*magister peditum*), jízdě velel *magister equitum*. Oba si byli v kompetencích zcela rovni, ale v bitvách bývala co nejlepší součinnost obou těchto základních složek vojska naprosto nutná, a tak vznikla funkce velitele s titulem *magister utriusque militiae*.

Magistri militum praesentales (titul *praesentalis* dával najevo, že jsou též členy císařské rady, úředníky přítomnými na císařském dvoře) byli na Západě říše dva a jeden z nich postupně získal vyšší postavení než druhý. Na úroveň skutečného říšského vojevůdce, který svou mocí často předčil i císaře, pozvedl tuto funkci Frank Arbogast, *magister utriusque militiae* v letech 388–394, který vystřídal ve funkci jiného velitele franského původu, Bauta. Počátkem 5. stol. získal úspěšný vojevůdce Constantius (budoucí císař Constantius III.) k titulu prvního říšského velitele též hodnost *patricia*.

Titul *patricia* nově vytvořil Constantinus Veliký. Byl doživotně udělován zvláště významným císařovým spolupracovníkům a po hodnosti konsula byl nejváženější v říši. Druhé místo po konsulech ovšem znamenal spíše u *patriciů* civilních anebo formálně. Vojenští *patriciové*, mající v rukou obrovskou faktickou moc, a to nikoli pouze vojenskou, se právě od doby Constantia III. stali oficiálními zástupci západořímských císařů a mnohdy

148 Nevíme ovšem, zda tu jde o stav reálný nebo jen žádoucí.

jejich velmi zdatnými i nebezpečnými konkurenty. Nejvýznamnějšími vojenskými patricii na Západě byli kromě Constantia také Flavius Aëtius a „barbar“ Ricimer.

Po obou *praesentales* následoval na římském Západě oblastní velitel Galské praefektury, nazývaný *magister militum per Gallias*. Jeho obvod působnosti byl touto praefekturou jasně vymezen, zatímco *praesentales* mohli vést vojenská tažení kdekoli na území západořímské říše. Magistrům *militum* byli podřízeni *comites (rei militaris)*, jejichž obvodem bývala zpravidla diecéze, případně to mohly být nově z hlediska potřeb obrany říše zřizované vojenské okruhy (např. Raetie a Noricum pod velením *comita Generida* na počátku 5. stol. nebo již dříve tzv. saské pobřeží pod velením vojevůdce s titulem *comes litoris Saxonici*). Někdy mohl v diecézi (například v Hispánii) velet i vojevůdce s titulem *magister militum*.

V pohraničních provinciích měli nejvyšší velitelé titul *dux*. Takto tomu bylo např. v Pannonii I a II, ve Valerii, Noriku Ripense, Raetii I a II, na Východě v Moesiích, Arábii, provincii Eufrentensis a Sýrii, v egyptské Thebaidě, apod.

Na Východě se ve vojenském velení prosadila jedna značně důležitá odlišnost. Na stejné úrovni tu bylo pět *magistrů militum*, z nichž žádný nezískal nad ostatními oficiální nadřazenost. Díky jejich stejným pravomocím i rivalitě tu byl císařský absolutismus veliteli armád omezen méně než na Západě říše. Působili tu dva *praesentales*, *magister militum per Orientem*, *per Illyricum* a *per Thracias*.

Vojenské osoby podléhaly soudům svých velitelů, vztahovala se na ně tzv. *praescriptio fori*. Tato zásada zajímavým způsobem napomáhala rozvoji nové formy patronátu, pozdně antického **patrocinia** ve východní části říše. Poskytovali je tu především vojenští velitelé, kteří ubytovali své vojáky např. v některé vesnici. Obyvatelé jim přilepšovali na stravě a vojáci je za to chránili, a to zdaleka ne jenom proti plenícím „barbarům“. Když přišli výběrčí daní, zahnali je. Správce provincie pochopitelně dal případ takové vojenské zvůle k soudu. Vojáci, kteří se jí dopustili, však podléhali jurisdikci právě toho velitele, jenž z *patrocinia* těžil.¹⁴⁹ Boj státu proti takové instituci byl pak opravdu obtížný.

Římané na svou armádu museli v pozdní antice vynakládat velmi mnoho finančních prostředků a války pro ně byly hospodářsky značně náročné, zatímco „barbaři“ s povinnou vojenskou službou všech zdravých příslušníků svých etnik, kteří si výzbroj a výstroj pořizovali sami, z vítězných válek a kořistnických výprav bohatli. Ve 40. letech 5. stol., když vrcholilo velké stěhování národů i ohrožení západořímské říše, si císař Valentinianus III. (425–455) stěžoval, že stát nemá již dost prostředků ani na obživu, výzbroj a výstroj armády.¹⁵⁰

7. NÁBOŽENSTVÍ

Velmi silně se především od poloviny 3. století projevovala v římské říši problematika **náboženská**. I ona se tedy ocitla v centru pozornosti obou hlavních císařů-reformátorů období dominátu, Diocletiana i Constantina. Zatímco v jiných oblastech řešení problémů

149 Srov. CTh XI 24, 1; 24, 3; 24, 4; 24, 5n; CJ XI 54, 1; Liban. Or. 47, 7–10.

150 Nov. Val. XV z r. 444.

krize pozdní antiky se oba tito panovníci doplňovali, v řešení náboženských otázek se diametrálně lišili.

Starověké státy neměly potíže s náboženskou pluralitou, pokud vyznavači jakéhokoli božstva respektovali státní kult. To nečinilo problémy polyteistům, ale židům a křesťanům ano. Židé nebyli v pozdně římské říši zcela plnoprávními občany,¹⁵¹ ale jejich náboženství nebylo pronásledováno a bylo považováno za *religio*, tedy náboženský systém, rovný římskému polyteismu. Příčinou tohoto přístupu byla zejména starobylost judaismu.

Křesťanství se však zrodilo až v době císaře Octaviana Augusta a poté, co je Římané přestali považovat za sektu judaismu, nabylo hanlivého označení „pověra“.¹⁵² Tím, že křesťané odmítali jakoukoli účast na státním polyteistickém kultu, dopouštěli se podle starověkých představ protistátního zločinu, protože mohli přivolat hněv římských bohů na celý římský stát. Z toho důvodu mohli být a také bývali trestáni smrtí. První celoříšská pronásledování křesťanů, jak již víme, proběhla za císařů Traiana Decia a Valeriana. Poté následovalo asi 40 let klidného vývoje křesťanské církve. Tento mír skončil však počátkem 4. století.

Diocletianus nepovažoval náboženské otázky za podřadné – ostatně očekávat cokoli takového od starověkého panovníka by byl značný anachronismus. Křesťanství přitom v jeho říši nabývalo stále pevnějších pozic, mělo své příznivce ve všech provinciích i vrstvách obyvatelstva, disponovalo dobrou organizací, opřenu o obvody samosprávných měst, v jejímž čele stáli jednotliví biskupové. Podle H. Opitze¹⁵³ nemělo sice ještě ani v době Constantinově v říši většinu, ve východních provinciích říše se k němu však podle tohoto autora mohlo tehdy již hlásit kolem 50% obyvatelstva. Přesto se Diocletianus, poté, co nejprve zasáhl proti manichejcům,¹⁵⁴ rozhodl křesťanství vymýtit a postupně proti němu vydal několik ediktů. Podle posledního a nejpřísnějšího z nich měli všichni občané římské říše buď obětovat oficiálně uctívaným bohům, anebo podstoupit trest smrti. Úředníci všem ohledně obětování vydávali potvrzení.¹⁵⁵ Ti křesťané, kteří se za Diocletianova pronásledování nechali ve víře zvíkat, byli pak nazýváni *lapsi*, odpadlíci. Obsazení biskupského stolce v Karthagu Caecilianem, který byl vysvěcen předchůdcem, označeným jako *traditor*,¹⁵⁶ vyvolalo v západořímské severní Africe hnutí tzv. **donatistů**, kteří nesouhlasili s úzkým propojováním církve a římského státu a měli také radikální křídlo (*agonistici, circumcelliones*), jehož příslušníci představovali nejen náboženské, ale i sociální hnutí.

151 Srov. např.: K. L. NOETHLICH. Die gesetzgebärischen Maßnahmen der christlichen Kaiser des 4. Jhr. gegen Häretiket, Heiden und Juden. Köln 1971.

152 Srov. Tac. Ann. XV 44. Latinsky *superstitio*.

153 H. OPITZ. Die alte Kirche. Berlin 1983. Str. 121.

154 Byli to stoupenci perského myslitele 3. stol. n. l. Máního, který se pokusil spojit do jednoho náboženského systému judaismus, křesťanství a perský zoroastrismus. Považoval se za posledního proroka.

155 Tato praxe nepanovala pouze na území římské říše. F. LEXA podává podobné svědectví pro starověký Egypt. (Výbor ze starší literatury egyptské. Praha 1947. Nauka písaře Ani XIII. Str. 240).

156 Byli to jedni z *lapsi* – většinou církevní činitelé, kteří pronásledovatelům vydali Písmo svaté nebo bohoslužebné náčiní.

Církev klade do doby Diocletianova pronásledování jména celé řady mučedníků, kteří císařovy edikty odmítli uposlechnout a byli popraveni. Tito martyrové¹⁵⁷ jsou vzpomínáni při mších, jsou jim zasvěcovány kostely a jejich ostatky byly již v pozdní antice a poté ve středověku velmi vyhledávanými cennostmi. Ve všech částech Diocletianovy tetrarchie nebylo ovšem pronásledování stejně intenzivní. V oblasti vlády Constantia Chlora (Gallie a Britannie, od r. 305 Hispánie a nejzápadnější část římské Afriky) křesťané neumírali.

Diocletianův nástupce **Constantinus** byl právě synem tetrarchy Constantia Chlora (který zemřel r. 306) a Heleny, která je uctívána jako světice, stejně tak jako se světcem stal její syn. Jeho postoj k náboženství nebyl zpočátku vyhraněný. Jako augustus, který vstoupil do rozpadající se tetrarchie, měl nárok na titul Iovianus a sám inklinoval ke kultu Nepřemožitelného Slunce (který se pokusil povýšit na celoříšský kult císař Aurelianus). Roku 312 se chystal k boji se svým soupeřem ve vládě Maxentiem (ten se k moci dostal r. 307) a před bitvou se mu údajně (podle církevních spisovatelů) ukázal christogram a nápis: „V tomto znamení zvítězí“.¹⁵⁸

Není třeba doslovně věřit této legendě. Badatelé, kteří však označují Constantinovo rozhodnutí pro křesťanské náboženství jako ryze politické,¹⁵⁹ zapomínají na to, že mezi sakrální a profánní sférou, mezi náboženstvím a politikou ve starověku prakticky nebyl rozdíl. Constantinus mohl při svém rozhodování samozřejmě uvažovat politicky, ale pokud by víra, již preferoval, nebyla pravá a Kristus by podle něj neměl moc, vystavil by říši podle starověkého uvažování velkému nebezpečí a snad i zhoubě.

Jediným vládcem celé říše se Constantinus stal po vítězství nad svým posledním spoluvládce Liciniem, jehož porazil r. 324 u Chrysopole nedaleko Chalkédonu v Malé Asii. Po jeho smrti vládli tři Constantinovi synové, Constantius II. (337–361), Constantinus II. (337–340) a Constans (337–350).¹⁶⁰

Edikt milánský z roku 313,¹⁶¹ vydaný spoluvládci Constantinem a Liciniem¹⁶² po Constantinově vítězství nad Maxentiem v bitvě u Mulvijského mostu v Římě, nepovýšil sám o sobě křesťanství ještě na vládnoucí říšské náboženství, učinil z něj pouze **povolené vyznání** (*religio licita*). Císař však začal tuto víru maximálně podporovat a zahájil tak proces **srůstání křesťanské církve a římského státu**. To, že se nechal pokřtít až těsně před smrtí, nedává zastáncům teorie o jeho „ryze politickém rozhodnutí“ do ruky žádný argument. V té době ještě křesťané odkládali svůj křest na dobu pokud možno co nejpozdější zcela běžně.¹⁶³ Křty dětí se začaly prosazovat až v průběhu 5. století.

157 Z řeckého *martyros* – svědek.

158 Christogram tvoří dvě počáteční písmena řeckého slova Christos.

159 Takové stanovisko najdeme již u E. GIBBONA v 18. století.

160 Constantinus Veliký chtěl zřejmě obnovit tetrarchii, protože si přál, aby spolu s jeho třemi syny vládl i jeho synovec Flavius Dalmatius; ten však byl záhy po smrti svého strýce zavražděn při vzpouře vojska.

161 Již předtím, roku 311, vydal toleranční edikt císař Galerius, jenž předtím na svém území na východě říše křesťany tvrdě pronásledoval. Podmínkou této tolerance bylo, že se křesťané budou modlit za císaře a římský stát.

162 Licinius ke křesťanství konvertoval pouze formálně. Ke konci své vlády se opět obrátil proti křesťanům.

163 Srov. k tomu blíže: J. ČEŠKA. Římský stát a katolická církev ve IV. století. Brno 1983.

Opatření, která tento císař **ve prospěch církve** zavedl, bylo několik. Za nejdůležitější z nich je možno považovat to, že z církve učinil právnickou osobu (mohla legálně získávat majetek a volně s ním disponovat) a položil tak **základy ekonomické moci církve**. Poskytl finanční prostředky na výstavbu různých kostelů, především lateránské a vatikánské baziliky, kostely začaly dostávat od státu pravidelnou podporu v naturáliích, určenou pro obživu kněží a charitativní účely, a také pozemkový majetek. Za jeho vlády a vlády jeho synů získali kněží osvobození od *muner* (včetně těch kuriálních) a významná daňová privilegia.¹⁶⁴ Dále Constantinus umožnil, aby biskupové mohli v občanských sporech rozsuzovat i laiky, pokud si biskupa dobrovolně za svého soudce zvolili (r. 318), a později (r. 333) dokonce i tehdy, když si jej zvolila jen jedna strana, zatímco druhá nesouhlasila.¹⁶⁵ Místo starořímského svátečního dne čtvrtku (*dies Iovis*) zavedl jako den pracovního klidu neděli (*dies Dominica*). V římské armádě *labarum* (standarta) s Kristovým monogramem ve vítězném věnci vystřídal starší tradiční odznaky legií. *Labarum* kromě christogramu neslo vždy také portrét císaře. R. 325 zakázal Constantinus konání gladiátorských her, tento zákaz však často nebyl dodržován. Když r. 330 založil na místě řecké apoikie Byzantion **Konstantinopolis**¹⁶⁶, nebylo toto nové město zasvěceno starým římským bohům, ale Kristu.¹⁶⁷

Císař Constantinus byl přesvědčen o tom, že má právo zasahovat do církevních záležitostí a když došlo za jeho vlády ke sporům mezi **ariány**¹⁶⁸ a stranou alexandrijského biskupa Athanasia (budoucí ortodoxní), rozhodl se svolat do maloasijského města Níkaie celoříšské setkání biskupů, takzvaný **I. ekumenický koncil**. Koncil v Níkaji dal sice zapravdu Athanasiově straně, císař Constantinus sám se však v posledních letech svého života přiklonil k ariánství a Athanasia dal vypovědět do vyhnanství. Nerespektoval tedy rozhodnutí biskupů shromážděných v Níkaji a vmísil se přímo do teologických záležitostí církve. Constantinovi synové Constans, Constantinus II. a Constantius II. nebyli v náboženských otázkách jednotni. K ariánství se velmi silně přiklonil Constantius, za jehož vlády se po koncilech z let 358 až 360 stalo oficiálním říšským vyznáním tzv. semiariánství.¹⁶⁹

Definitivně byl spor mezi ariány a ortodoxními (budoucími katolíky) rozhodnut nejdřív mocensky. **Edikt Theodosia I. z roku 380**, nařizující všem občanům říše ortodoxní vyznání,¹⁷⁰ časově předcházel zasedání konstantinopolského (**II. ekumenického**) **koncilu** z r. 381, který rovněž rozhodl pro ortodoxii.

164 Zákony z r. 346 a 356/7 se zdají ukazovat na úplnou daňovou imunitu kléru (CTh XVI 2, 10; ibid. 2, 14 a srov. i Greg. Naz. Ep. 67); další, mladší legislativa, však neumožňuje toto mínění potvrdit (srov. např. CTh XVI 2, 15 z r. 360 a též A. H. M. JONES. The Later Roman Empire vol. II. Str. 812).

165 V r. 355 vyšel zákon, který biskupy osvobozoval od světské jurisdikce (CTh XVI 2, 12).

166 V řecké výslovnosti Kónstantínúpolis.

167 Ve východní pravoslavné církvi je uctíván jako *isapostolos* (rovný apoštolům).

168 Ariáni mají název podle presbytera Areia, který působil v egyptské Alexandrii. Od ortodoxních se liší především svým názletem na poměr osob ve Svaté Trojici. Syn je podle jejich učení stvořený v čase a podřízený Otci, Duch Svatý je pak podřízen Otci i Synovi. Syn není s Otcem stejné podstaty (není *homoúsius*).

169 Podle něho je Syn Otci svou podstatou podoben – *homoiúsius*.

170 CTh XVI 1, 2.

Theodosiův starší spoluvládce **Gratianus**, který se r. 381¹⁷¹ vzdal titulu *pontifex maximus*, odebral r. 382 starým kněžským kolégiím státní dotace, daňová privilegia, došlo ke konfiskaci jejich nemovitého majetku a k zákazu napříště tento majetek získávat.¹⁷² Starý kult takto přišel o výhody, které Constantinus I. naopak zavedl pro křesťanskou církev. Ti ze západorímských senátorů, kteří byli milovníky staré tradice, se ovšem nevzdávali. Z vlastních prostředků podporovali kněžská kolégia a stavěli i nové chrámy.¹⁷³ V r. 383, za uzurpace Magna Maxima, Gratiana opustilo jeho vlastní vojsko a posléze byl zavražděn. Jeho politika nevyhovovala nejenom polyteistům; vydal např. i zákon o zrušení všech daňových privilegií a tolerantní politikou vůči sektě tzv. priscillianistů¹⁷⁴ si zneprátelel jak papeže, tak váženého milánského biskupa Ambrosia.

Srůstání římského státu a křesťanské církve ovšem i po jeho smrti nadále pokračovalo. V r. 392,¹⁷⁵ došlo zákonem Theodosia I. k úplnému **zákazu polyteistického náboženství**. Ani v soukromých domech nesměly být přinášeny oběti starým bohům, dokonce ani ty nekrvavé. Nejvíce stíháno však bylo (už od dřívějších dob) konání nočních obětí spojených s věštestvím.

V době Theodosiovy vlády se rovněž poprvé ukázala síla církevní moci vůči císaři. V r. 390 byl příslušníky církevních stran¹⁷⁶ v Thessalonice (Soluni) zavražděn Theodosiův *magister militum* Butherich. Císař dal poté v návalu hněvu diváky v cirku pobít – a mělo jich údajně být několik tisíc. Milánský biskup Ambrosius (sv. Ambrož) pak donutil císaře k pokání, a zřejmě měl vliv i na jeho definitivní rozhodnutí proti polyteismu. Toto rozhodnutí vedlo bohužel také k velkému ničení starých chrámů.¹⁷⁷ Mnohé významné

171 Stal se samostatným císařem roku 375 a Theodosius nastoupil r. 379. Také on se titulu velekněze římského polyteistického náboženství vzdal.

172 Donace půdy na úkor polyteistických chrámů poskytoval křesťanským kostelům ovšem již Constantinus I.

173 Přečtěme si část reakce Q. Aurelia Symmacha (Relatio III): „Mějte v úctě mé stáří, k němuž mne přivedly zbožné obřady. Toto náboženství mi podrobilo svět, tyto oběti zahaly od hradeb Hannibala i Senony od Kapitolu...“ (předchozí slova vkládá do úst samotnému Římu). „Nikdo ať nemyslí, že hájím pouze záležitost náboženství: z podobných zločinů se zrodila všechna neštěstí římského národa. Zákon poctil kdysi panny Vestálky skrovnou obživou a spravedlivými výsadami. Tento dar trval nedotčený až do doby, kdy mrzčí peněžníci proměnili posvátnou obživu, určenou čistotě, v zisk ubohých nosičů břemen. Tento skutek následoval všeobecný hlad a naději všech provincií zklamala žalostná žeň. Nestalo se to vinou půdy... To kvůli bezbožnosti přišel naprosto suchý rok.“

174 Rušení daňových privilegií se dotýkalo špiček společnosti i křesťanského kléru. Zakladatel sekty priscillianistů Priscillianus vyzýval k návratu k prostému způsobu života církve, k raně křesťanským ideálům, ale v jeho učení se objevily také prvky gnosticizmu a manicheismu.

175 Na Západě byl tento zákon uplatňován zřejmě až od r. 394, protože v letech 392–4 tu probíhala Eugeniova uzurpace, spojená s obrodou polyteismu.

176 Původně šlo o kluby fanoušků vozatajů, kteří měli dresy čtyř různých barev, podle nichž se také jejich příznivci dělili na „Bílé“, „Červené“, „Zelené“ a „Modré“. Za dominátu, kdy prostí občané neměli vlastně žádnou možnost rozhodovat o veřejných záležitostech, se tyto kluby staly jakýmsi politickými stranami, které občas dokázaly prosadit svoje požadavky.

177 V Římě, kde byly považovány za významné památky slavné minulosti, r. 458 jejich ničení zakázal císař Maiorianus (Nov. Mai. IV). Veřejné budovy, především chrámy a svatyně, tu byly rozebírány kvůli stavebnímu materiálu.

památky antického stavitelství, např. helénistické Sarapeion v Egyptě, tak vzaly za své.¹⁷⁸ Po r. 393 zakázal císař i konání olympijských her, protože byly součástí pohanského svátku (na počest boha Dia).

Po tomto definitivním splnutí římské státní moci a křesťanské církve různé **vnitrocírkevní spory** pokračovaly. R. 431 řešil koncil v Efesu spor o to, zda Panna Maria může být nazývána Bohorodičkou nebo pouze Rodičkou Krista. Rozhodl proti konstantinopolskému patriarchovi Nestoriovovi a pro Bohorodičku. Dále se pak rozvinuly ostré spory o lidskou a božskou přirozenost v Kristu, které r. 451 rozhodl koncil v Chalkédonu proti tzv. monofyzitům.¹⁷⁹ **Čtyři ekumenické koncily** (níkájský, konstantinopolský, efesský a chalkédonský) založily až na některé další, již drobnější úpravy, katolické vyznání víry.

Vývoj vztahu římského státu a křesťanské církve nebyl ovšem tak přímočarý. Po období vlády Constantinových synů, v letech **361–363, došlo k polyteistické renesanci** za vlády císaře Iuliana. **Iulianus**, církevními spisovateli nazvaný Apostata (Odpadlík) nebyl jednoduše stoupencem starého tradičního římského polyteismu, byl filozof a jeho vzorem se stal císař M. Aurelius. Snažil se o rozšíření náboženství s filozofickým základem. Na počátek své kosmogonie postavil platónskou ideu dobra, z níž před věky vzešel Hélios, který je totožný s Iovem a s nímž společně vládne Apollón. Jeho spolupracovník Sallústios se pokoušel o vysvětlení hlubšího smyslu mýtů, často profanovaných literaturou a divadlem. Ke skutečnému pronásledování křesťanů Iulianus nepřikročil, i když jim zakázal vyučovat na veřejných školách, protože zde se probírali antičtí autoři, kteří věřili v řecko-římský panteon. Křesťané tedy začali připravovat svoje učební pomůcky.

Císař Iulianus se stal nejoblíbenějším hrdinou největšího historika pozdní antiky, vědomě navazujícího na dílo Tacitovo, Ammiana Marcellina, o němž lze pochybovat, že byl křesťan.

Po Iulianově smrti v boji s perským králem Šápúrem II. nabylo křesťanství opět své převahy a žádný císař, **považovaný za legitimního**,¹⁸⁰ **se k polyteismu už poté nehlásil**. Ani Theodosiovy zákazy však úplný konec polyteismu mezi obyvateli římské říše neznamenaly. Především jako součást staré římské tradice nadále přežíval v nejvyšších kruzích senátorské aristokracie, a stejně tak se dlouho udržoval na venkově, kde žili *pagani*, venkované. Právě označení pro venkovany a vesnice (*pagi*) dalo vznik pejorativnímu výrazu „pohan“.

8. STAVY

Pro společnost pozdně antického období je typická malá možnost sociální mobility, vytvoření různých vyšších i nižších uzavřených **stavů**.

178 Sarapeion zde bylo jedním z nejuctívanějších chrámů. Po jeho rozboření, k němuž došlo r. 391 z příkazu císaře Theodosia I., následovalo mnoho konverzí, protože stará božstva se za tento čin proti očekávání polyteistů nepomstila. V Egyptě došlo r. 415 i k zavraždění polyteisticky cítící filozofky a matematicky Hypatie.

179 Ti uznávali pouze jedinou, a to božskou přirozenost Krista.

180 Takže sem nelze počítat např. uzurpátora Eugenia (392–394), kterého na trůn pozvedl Frank Arbogast, nebo Priska Attala (409), jehož dosadil Alarich I.

Na vrcholku sociální pyramidy kromě císaře stáli nejvyšší správní a vojenští činitelé státu s tituly *illustres* nebo *spectabiles*. Zejména *illustres*¹⁸¹ měli mnohá privilegia, která je odlišovala od ostatních: osvobození od povinností zvaných *munera*, jež byla velmi důležitým doplňkovým zdrojem státního daňového systému, od mimořádných daní, od povinností k rodným městům, samozřejmě že ode všech potupných trestů. Osvobození od veškerých daní tvoří v kodexech císařských konstitucí naprosté výjimky. Mnozí *illustres* si je však stejně svým vlivem a mocí v praxi dokázali zařídit. Stav ovšem císařští úředníci netvořili, jejich postavení nebylo dědičné, třebaže se do císařských služeb pochopitelně své děti dostat snažili.¹⁸² Ihned za těmito špičkami společnosti, z nichž některým příslušel nejen titul *inlustris et praecelsa magnificentia tua*, ale i titul *parens*, kterým císař dával najevo svou úctu k nim, následovali *senatores*.

Od konce 4. stol. mizí samostatný stav *equites*, nižší římské šlechty, a příslušníci jediné dědičné aristokracie říše se pak všichni nazývají *senatores*. Mezi těmito *senatores* musíme rozlišovat členy skutečných senátů Říma a od r. 359 také Konstantinopole, kterých podle tehdejšího kvora pro hlasování bylo asi v obou hlavních městech říše jen po několika desítkách, a stejným jménem nazvaný šlechtický stav, který měl na Západě i na Východě říše podle A. H. M. Jonese zhruba po 3 tisících příslušníků. Příslušnost k senátorské šlechtě byla dědičná, členem senátu jako instituce se muž stával poté, co na sebe vzal některé z *muner* senátorského stavu, *quaesturu* nebo *praeturu*, a rozhodl se tak k nemalým obětem ve jménu zábavy lidu. Privilegia stavu *senatores*, titulovaných *clarissimi*, ovšem zřetelně převažovala nad břemeny.¹⁸³ K nejdůležitějším patřilo osvobození od povinností k samosprávě měst, ve kterých *senatores* skutečně žili, protože všichni, třebaže sídlili po celé říši, byli považováni za občany Říma a Konstantinopole.

Tradiční mínění ohledně dominátu říká, že význam senátu jako orgánu tehdy poklesl. To však platí jen pro část této epochy, zejména pro dobu císaře Diocletiana. Do senátu se dostávali vysocí císařští úředníci. Jejich sbor (především *illustres*) a senát, a tím také *sacrum consistorium* a senát začaly postupně představovat jedny a tytéž osobnosti, které byly k císařům v dobrém vztahu. Nebylo tedy důvodu senátem pohrdat. Senátorský stav i senát jako orgán tvořili nejvlivnější a nejbohatší muži říše. Z díla historika Olympiodóra (na základě poměrů v Itálii) zjistíme, že roční zisky pouhých pěti velkých senátorských statkářů v podstatě dosahovaly výše ročních státních příjmů celého římského Západu. Není jistě představitelné, že by si císařové mohli dovolit rozhodovat naprosto absolutisticky, bez ohledu na tyto muže, společensky vlivné a ve svém souhrnu bohatší než stát sám.

Města od 3. stol. n. l. velkou většinou upadala. Kromě jiných příčin se na tom podílelo také zhoršující se ekonomické a sociální postavení představitelů městských samospráv,

181 Tento titul příslušel úředníkům *quaestor sacri palatii*, *magister officiorum*, *comes sacrarum largitionum*, *comes rei privatae*, *magister utriusque militiae praesentalis* a *praefectus praetorio*.

182 V armádě vyšší důstojníci zapisovali své děti do stavu vojáků, aby po fiktivně odsloužených letech mohly hned získat důstojnickou hodnost.

183 *Senatores* platili zvláštní příplatek k dani z půdy, zvaný *collatio glebalis*, jako mimořádnou daň někdy odváděli tzv. *aurum oblativum*.

pozdně antických *curiales*, kteří patřili mezi *honestiores*. Za zpronevěření veřejných prostředků mohli být ovšem (s výjimkou tzv. *decemprimi*) kuriálové bičováni důtkami s olověnými kuličkami, jako by byli pouhými *humiliores*.

Už od 3. stol. ztrácely městské samosprávy svůj politický význam i společenskou prestiž. Zato placení vlastních daní, zodpovědnost za cizí daňové nedoplatky a různé jiné *functiones a munera*¹⁸⁴ na jejich členy dopadaly plnou vahou. Mezi nejobtížnější vedle nutnosti dopláct státu nevybrané daně patřilo pořádání her, jež někdy kuriálové museli konat i jménem provinciálních místodržících, kteří tak získávali veřejnou oblibu, ovšem za cizí peníze. Vehementně se mnozí z nich od svých povinností ke správě města snažili osvobodit.

V průběhu 4. století je tedy císařské zákony ke kurii dědičně připoutaly, učinily z nich rovněž **stav**. Vymanit se z něj bylo možné pouze po splnění všech nižších i vyšších kuriálních povinností, a to se povedlo jenom málokomu. Navíc šlo pouze o osvobození konkrétního jedince, nikoli jeho dědiců. Zděděný rodinný majetek musel městu sloužit vždy zase znova.

Sledujeme-li zákony týkající se kuriálů v Kodexu Theodosianu¹⁸⁵, vidíme značnou nerozhodnost a chaos. Říše potřebovala zachovat samosprávná města, jejichž neplacená administrativa velmi ulehčovala státnímu rozpočtu, proto byli *kuriálové* často vyháněni z císařských služeb. Potřebovala však také vzdělaný úřednický personál, který většinou bylo možno najít mezi příslušníky vyšších městských vrstev. Občas se tedy brány paláce nebo úřadů ve službách *praefekta praetorio* apod. kuriálům otevřely, aby odsud byli posláze, když samospráva přestávala fungovat, opět vyháněni. V mnoha městech úlohu postupně zubožených a prořídilých radních nahrazovali biskupové a křesťanská církev obecně.

Císařové dosazovali do městských samospráv od 3. stol. své kontrolory, zvané *curatores civitatis*. Měli především hlídat hospodaření s městskými financemi. Constaninus I. zavedl funkci obhájce města s titulem *defensor civitatis*, za vlády Valentiniana I. a Valenta vznikla zase funkce *defensor plebis*. Zatímco první *defensor* zastupoval zájmy města jako celku ve všech soudních sporech a převzal také část právní agendy duovirů, druhý měl chránit prostý a chudší městský lid proti kuriálům, kteří mnohdy velmi nemilosrdně vymáhali daně, čemuž se ovšem jen sotva lze divit. Nově ustanovené funkce však nepřinesly kýžené výsledky, kromě jiného i proto, že jak *curatores* tak *defensores* postupem času hojně pocházeli z vlastních řad kuriálů, a jejich pravomoci nebyly tedy valné.

Úpadek měst s sebou nesl i **úpadek řemesel** (a samozřejmě také naopak). Bez některých z nich však impérium nemohlo existovat, především bez těch, která pracovala pro vojsko anebo na nich záviselo zásobování obyvatel velkých měst. Nejprve, ještě před počátkem dominátu, byli ke svým profesím dědičně připoutáni pracovníci státních dílen, ať už vyráběli cihly, olověné roury a papyrus, běžnou výzbroj a výstroj pro vojáky, luxusní zbraně pro

184 Výčet nejdůležitějších muner najdeme např. v CTh XI 16, 18, r. 390 a CTh VII 8, 5, r. 398. *Munera* lpěla buď přímo na osobách, nebo na jejich majetku, případně byla takzvaně smíšená (*munera personalia, patrimonii, mixta*). Patřily k nim povinnosti k městské samosprávě, péče o putující císařský dvůr nebo armádu na pochodu, starost o provoz státní pošty, opravy a výstavba silnic, hradeb, dovoz materiálu na veřejné stavby v Římě, vytápění městských lázní apod.

185 CTh X 22, 6; CTh XII passim.

velitele, oděvy pro armádu nebo císařské purpurové pláště, razili mince nebo tkali vlnu v *gynaecéich*.

Ze soukromých živnostenských kolégií byli pak ke svým profesím jako první¹⁸⁶ dědičně připoutáni tzv. *navicularii*, lodní přepravci, kteří dopravovali obilí ze západořímské severní Afriky a Egypta do Říma nebo Konstantinopole.¹⁸⁷ I pro soukromého pekaře bylo však značně nemilé, musel-li nejprve velice levně či dokonce zadarmo dodat chléb, jež pro své potřeby odebíral stát, a teprve zbytek si mohl prodat za normální ceny. Nejinak na tom byli řezníci a obchodníci s masem, výrobci oleje, vína, apod. Opustit živnost bylo někdy výhodnější než ji provozovat. I členové živnostenských kolégií (tzv. *collegiati*) se tedy museli stát **stavem**, nesměli do úřadů, do armády, nesměli se stát rolníky. Do poloviny 5. stol. byli nakonec takto znevlnění všichni *collegiati*. Studovat synové živnostníků mohli, ovšem nikoli jako věční studenti. Jakmile jim bylo dvacet let, museli se ujmout povinností ke své živnosti.¹⁸⁸

Stavem byli i **vojáci**, *milites*, přičemž však stále širší skupiny občanů byly z možnosti dobrovolné služby v armádě vylučovány a nahrazovány „barbary“. Syn vojáka musel do pětadvaceti let svého věku nastoupit na místo otce, veterána. Pokud byl zdravý, a přesto tuto svou povinnost nesplnil, potrestaly ho úřady jeho zařazením mezi kuriály.

Ačkoli „**barbarizace**“ **římského vojska** byla už koncem 4. stol. n. l. nesmírná, odvody občanů nadále pokračovaly. Podle P. Vegetia Renata, autora spisu o pozdně antickém římském vojenství, pocházeli dobří vojáci zejména z okrajových oblastí říše a z venkova. Povinnost odvést určitý počet vojáků měli vlastníci půdy a tento počet závisel na rozloze jejich statků.¹⁸⁹ Neradi se však zbavovali svých pracovních sil, a tak musel římský stát občas přikročit k tzv. *adaeraci* a místo mužů vybrat od vlastníků půdy peníze, za něž se do armády pak najímali „barbaři“ anebo které sloužily k placení římských vojenských spojenců – foederátů.

Císařové Valentinianus a Valens vydali v 70. letech 4. stol. pro římské občany zákaz nosit zbraně. Jak ovšem mohl být reálně dodržován, nevíme. Císař Theodosius totiž v r. 391 zveřejnil zákon,¹⁹⁰ podle kterého směl každý bránit své pozemky proti násilnému jednání vojáků i soukromých osob. Zákon ze 70. let přitom svou platnost neztratil, protože roku 440 vyšla novella *De redito iure armorum* (o navrácení práva nosit zbraně) – ovšem jen proto, že Itálii hrozil vpád Vandalů a císař Valentinianus III. neměl právě k dispozici dost vojáků k obraně centra říše.

186 Je pravděpodobné, že úplně nejdříve byli někdy ve 2. polovině 3. stol. ke svým profesím připoutáni členové kolégií města Říma.

187 První zákony o tom, že jejich majetek je dědičně povinen k službě lodních přepravců máme z r. 314 (CTh XIII 5, 1–3).

188 K dědičnému připoutání řemeslníků k jejich kolégiím srov. např.: CTh I 12, 6; VI 30, 16n; VI 37, 1; VII 21, 3; X 22, 4n; XII 1, 156; XII 1, 162; XIV 3 passim; XIV 4 passim; XIV 7, 1n; XIV 8, 2; XIV 9, 1; XIV 17, 2–6; XVI 2, 39; Nov. Val. XX; XXXV; Nov. Mai. VII 1, 7; dále srov. Liban. Or. I 227n.

189 Takový způsob doplňování vojska se značně podobá středověké praxi. Odvodní jednotka se nazývala *temo* nebo *capitula*.

190 CTh XII 13, 4.

O drastických rozdílech mezi těmi, jimž se stále ještě říkalo občané impéria, nejvíce vypovídá postavení těch, kteří se nazývali **kolóni** (*coloni*). V podstatě permanentní zemědělská krize, která prochází římskými dějinami, byla za císařství řešena prakticky dvojím způsobem: Usazováním otroků na půdě (tzv. *servi casarii, quasi coloni*, což je způsob pozdější nežli její pronájem kolónům) a pomocí pronájmu velkostatkářských pozemků bezzemkům nebo drobným rolníkům **občanského původu**. V případě těchto kolónů se opakovaly problémy, na které narazila již reforma bratří Gracchů. Malovýroba v konkurenci s velkovýrobou jen stěží mohla obstát, a navíc *coloni* začínali obvykle již s dluhy (za zemědělské nářadí, osivo, hospodářská zvířata apod.), které pak museli splácet vedle pachtovného. Jejich zadluženost vzrůstala, což je už za principátu ekonomicky připoutávalo k pronajaté půdě. Od 1. stol. n. l. (nejdříve v severní Africe) se jako součást jejich plateb objevuje povinnost odpracovat určitý počet dní na polích, která majitel statku obhospodařoval ve vlastní režii.¹⁹¹

Od Diocletianovy daňové reformy byli kolóni, jak víme, zatíženi i placením daně zvané *capitatio*. Tento císař (zákon je ovšem dochován až z doby Constantina Velikého) také většinou kolónů¹⁹² zakázal půdu, na které pracovali opustit, a to opět dědičně.¹⁹³ Tito nájemci tedy vytvořili další společenský **stav**.

Omezení svobody stěhování po říši a svobody volby povolání, které to znamenalo, však nepředstavovalo veškerá **okleštění jejich osobních svobod**. Následovala další. Se statkáři, kteří jsou vůči nim, stejně tak jako majitelé vůči otrokům, nazýváni *domini*, se nesměli soudit v občansko-právních sporech „jako by jim snad byli rovni“¹⁹⁴. Přestali v praxi být vlastníky, neboť i domem, nářadím, dobytkem, vším, co vlastnili, od r. 365 ručili za pachtovné a nic tedy nesměli bez souhlasu „pána“ prodat a ani mimo své dědice darovat.¹⁹⁵ Dědičnost jejich setrvávání na určitém statku jim ztěžovala svobodný výběr partnerů pro manželství. Latifundisté často odtrhli manželku od manžela anebo některé děti od rodičů, protože si na jednoho z partnerů anebo na část jejich potomků činili nárok jako na své dědičně k půdě připoutané pracovní síly. Zákony to pánům pochopitelně nedovolovaly, římský stát nehodlal kolóny prohlásit za nesvobodné, hlavně kvůli odvo-

191 Podle tzv. *Lex Manciana* z 1. stol. n. l. to v případě kolónů pracujících u velkonájemců (*conductores*) císařských statků v Africe bylo 6 dní v roce (CIL VIII 25 902).

192 Postupně pak následovaly i ty oblasti, jejichž kolóni zůstali původně alespoň podle zákona svobodní, jako *Illyricum* nebo *Palaestina*.

193 Dochovaný zákon najdeme v CTh V 17, 1n. Důvodem bylo nejen to, že velké rozlohy půdy v říši ležely ladem (srov. zdejší poznámku 140), ale i nutnost sestavit státní rozpočet. Pokud by jedna složka zemědělské daně byla příliš pohyblivá, staly by se rozpočtové položky zčásti fiktivními. Dále srov. O. SEECK. *Geschichte des Untergangs der antiken Welt* Bd. II. Stuttgart 1921. Str. 267 a 269–271; E. STEIN. *Geschichte des spätrömischen Reiches*. Wien 1928. Str. 111. Běžné označení pro kolóny připisované k majetkovému censu vlastníka je *originales* (na Západě) nebo *adscripticii* (Východ).

194 CJ XI 1, 2 (z r. 396). Civilní žaloby mohli vznášet jen ohledně změn dohodnutého pachtovného.

195 Takové omezené vlastnictví se ovšem týkalo i kuriálů, kteří zase svůj majetek nesměli zcizovat bez povolení příslušných státních úřadů. Omezování plných vlastnických práv s sebou obecně neslo dědičné připoutání k různým stavům.

dům do armády.¹⁹⁶ Ale to, jak se legislativa ohledně manželství kolónů opakuje, svědčí, že latifundisté těchto zákonů prostě nedbali.¹⁹⁷ Směli své kolóny také soudit v menších sporech a za drobnější přestupky. R. 371 získali od státu právo vybírat jejich *capitatio*, takže vazby těchto občanů na stát se opět oslabily. Od 5. stol. museli mít kolóni souhlas „pána“ ke vstupu do kněžského stavu i do klášterů. Jejich tělesné trestání „pány“ a zavírání do soukromých vězení stát sice zapovídal, ale opět marně. Ekonomicky soběstačné velkostatky mu dokázaly vzdorovat.¹⁹⁸

Do velmi podobného závislého postavení jako kolóni se dostávali také ti, kteří vstoupili pod **patrocinium** vlivných či bohatých lidí. Jejich patroni jim například na svých opevněných statcích poskytovali refugium za „barbarských“ vpádů, ale často je také chránili před městskými i státními výběřčími a vymahači daní. Za tuto ochranu se mohlo platit v penězích, venkované často však platili svým pozemkem, na němž pak dále pracovali a část úrody odváděli patronovi, případně jej za patrocinium odměňovali osobními službami, ale i pozemkem a službami společně.¹⁹⁹ Za pacht pracovali rovněž dlužníci, kteří své pozemky předali do vlastnictví věřitelům.

Početní poměr svobodných středních a malých rolníků, případně svobodných nájemců půdy, vůči dědičně k půdě připoutaným kolónům či dalším osobně závislým pachtýřům nelze spolehlivě zjistit, všechny tyto kategorie zemědělců však v pozdní antice najdeme.

Postavení **otroků** se v pozdní antice zlepšovalo. Ať už vzpomínaným usazováním na půdě za dávky, institucí *peculia*, se kterým směli hospodařit,²⁰⁰ i když nadále zůstávalo vlastnictvím jejich pána a ten jim je směl kdykoli odebrat, zákazem jejich zabíjení (už z r. 246) a částečným uznáním jejich rodinných práv. Krok k trestní zodpovědnosti otroků byl učiněn zákonem, jenž umožňoval trestat je za čin, který spáchali bez vědomí svého pána. Postavení kolónů či dalších závislých rolníků a otroků se k sobě přibližovalo. Přesto však otroci nadále zůstávali soukromým majetkem svých pánů (právně stále na úrovni věci) a z r. 326 existuje zákon, který sňatek svobodné ženy s otrokem trestá smrtí této ženy i nesvobodného.²⁰¹ Otroci, kteří byli zemědělskými vlastníky propouštěni na svobodu a jichž od 4. stol. n. l. stále více přibývalo, zpravidla zůstávali na statcích svých někdejších pánů jako kolóni. I takto tato kategorie závislých rolníků postupně narůstala.

196 Byli však nazýváni *servi ipsius terrae* (CJ XI 48, 2, r. 357). Podle zákona z r. 419 (CTh V 18), který ovšem hovoří o dělení potomstva uprchlé kolónky a kolóna (z různých statků), měli jejich původní páni nárok na 1/3 potomstva kolónky a 2/3 potomstva kolóna.

197 K postavení kolónů srov. (kromě CTh V 17, 1n) dále např.: CTh V 18, 1; V 19, 1; CJ XI 48; XI 50–53; Nov. Val. XXXI.

198 Nejrychleji se pronájem svobodným držitelům rozvíjel na císařských statcích, a to jak velkonájem (*conductores*), tak pronájem drobným pachtýřům, kolónům.

199 Blíže k patrocinium viz: J. BEDNAŘÍKOVÁ. Die Gewalt bei der Steuererhebung in der Spätantike. *Violence and Aggression in the Ancient World* (Ed. J. Styka). Kraków 2006. Str. 9–26.

200 Mohly to být peníze, pozemek i dílna. Jako *peculium* byl v pozdní antice označován i majetek kolónů. Pokud jej ovšem pán nezabavoval místo pachtovného, nesměl jej kolónům vzít.

201 CJ IX 11, 1, r. 326. Podle A. H. M. Jonese se ovšem otroci na statcích ženili dokonce i s dcerami svobodných rolníků (*The History of the Later Roman Empire* vol. II. Oxford 1964. Str. 795).

Pozdně antický velkostatek, **latifundium**, se stával dějištěm zajímavého vývoje. Na velkých, často porůznu rozptýlených plochách,²⁰² které velkostatky obhospodařovaly, se pěstovaly všechny důležité plodiny a jejich produkce postačovala lidem, kteří v obvodu statku žili, k obživě, i když vůbec nenakupovali na městských trzích. Na území statků existovaly vesnice, ba i menší města, a v nich řemeslníci, vyrábějící základní potřeby pro běžný denní život. Statek se takto stával hospodářsky **autarkickým** (soběstačným).

Práce kolónů, otroků usazených na půdě za dávky, rolníků pod patrociniem a jiných závislých osob **zvyšovala produktivitu** výroby na latifundiích. Daňový systém poskytoval výhody těm, kteří velké rozlohy půdy obdělávali s malým počtem otroků, případně pomocí kolónů. Nezřídka se velkovlastníci placení daní dokázali i zcela vyhnout. K samostatnosti statků přispívala práva jejich vlastníků vůči kolónům nebo závislost osob pod patrociniem či dlužníků, stejně tak jako opevnění, která statky budovaly, a soukromé družiny velkostatkářů, tzv. *buccelarii*, sestavované z „barbarů“.

Velkostatky se stávaly **ekonomickým těžištěm** pozdní římské říše a koncentrovalo se na nich obyvatelstvo, které se vyznačovalo **závislostí svobodného na jiném svobodném**, a to původně soukromníkoví²⁰³, závislostí v oblasti hospodářské, ale i osobní, přičemž postupem času si statkáři nad lidmi na sobě závislými osobovali stále více práv. Zlepšené postavení otroků a zhoršená pozice původně svobodných nájemců půdy či jiných osobně svobodných závislých rolníků vedly k rozšiřování kategorie jakéhosi **polosvobodného obyvatelstva** říše. Na latifundiích vznikaly poměry, atypické pro antické občany i klasické římské otrokářství. **Napomáhaly povlovně přeměně antické společnosti ve středověkou.**

Už prakticky od 2. stol. př. n. l. byla latifundia vážnými konkurenty hospodářství střední velikosti, zvaných *villae*.²⁰⁴ *Villae* se rozkládaly na katastru městské půdy, představovaly kompaktní usedlosti a byly velmi důležitou součástí ekonomiky měst. Maximální prosperity dosáhly na vrcholu klasického římského otrokářství. Tento typ statku trpěl negativními procesy pozdní antiky více než velkostatky. Villy byly specializovány na pěstování a zpracovávání určitých plodin (např. jen vinné révy) a nutně potřebovaly co nejlépe fungující **vnitřní trh**,²⁰⁵ který oslabovaly jak hospodářsky soběstačné velkostatky, tak vpády „barbarů“ anebo ozbrojení lupiči na cestách. Jejich rozvoj byl omezován drahotou a nedostatkem otroků. Jak mnoho v celoříšském měřítku přecházely na pronájem půdy kolónům, je obtížné říci. Např. na hospodářství kuriálů Tatiana, Latrona a Kritiy z Trall

202 Díky tomu trpěly také velkostatky často méně než středně velké a kompaktní *villae* nepřízní počasí a podobnými přírodními faktory.

203 Těmto soukromým osobám postupně přibývalo veřejných pravomocí (vzpomínaný výběr daně *capitatio* od osobně závislých nájemců nebo předání drobné soudní moci nad nimi, což pravděpodobně napodobilo funkce městských samospráv); od 6. stol. n. l. na základě zákona císaře Iustiniana potřebovali kolóni povolení velkovlastníka ke sňatku mimo jeho statek (což zákon jinak zakazoval), byzantští velkostatkáři získávali v této době oficiální administrativní funkce tzv. pagarchů).

204 Mívaly v průměru rozlohu kolemi dvou set jiter půdy, zatímco velikost latifundií se řádově pohybovala v tisících jiter.

205 Dálkový obchod fungoval i v pozdně antických staletích dobře.

v Malé Asii podle A. H. M. Jonese kolóni převažovali,²⁰⁶ na základě údajů, které se mu o jejich statcích podařilo zjistit, je však obtížné zařadit je ke konkrétnímu typu usedlostí.

Sociální pestrost pozdně antické společnosti doplňovali částečně privilegovaní vykonavatelé tzv. **svobodných povolání**, jako byli lékaři, učitelé a architekti, ale i různé **skupiny „barbarů“** usazovaných na území impéria především za účelem jeho obrany. **Laeti** a **gentiles** byli zároveň vojáky, organizačně začleňovanými do římské armády, i rolníky, kteří obdělávali na území říše půdu a platili z ní daně. **Foederati** byli „barbaři“ najatí do římských vojenských služeb na základě „mezinárodní“ smlouvy. Mohli žít mimo římskou říši nebo být v impériu usazeni na půdě, kterou však užívali bez daní; platili za ni svou vojenskou službou, jež byla u obou těchto typů foederátů honorována též penězi a různými dary. Foederáti bojovali na straně Římanů samostatně (nebyli organizačně včleňováni do kádru římské armády), pod velením svých vlastních náčelníků či králů. Díky prestiži, které tito jejich velitelé u Římanů požívali, i díky darům od římských císařů a vojenských velitelů, jež mohli rozdělovat mezi své bojovníky, rostla domácí autorita těchto vůdců, což mělo kladný vliv na upevnění královské moci v tzv. germánských barbarských státech.

9. SOCIÁLNÍ HNUTÍ

Reakce obyvatelstva na sociální situaci říše byly rozličné. Kolóni zbíhali s půdy, kuriálové se vyhýbali povinnostem ke svým městům, velkovlastníci a politicky mocné osobnosti se zase vyhýbali placení daní a plnění dalších povinností vůči státu. O právě zmíněném jevu přináší poměrně drastické svědectví jeden ze zákonů císaře Valentiniana III.²⁰⁷ Prozrazuje, že ani vyčerpání prostých daňových poplatníků, ani hrozící „barbarské“ nebezpečí nedokázaly přimět bohaté občany říše, aby své daňové povinnosti a *munera* plnili poctivě.

Někteří obyvatelé impéria prchali k „barbarům“, kde podle presbytera Salviana nacházeli lidštější podmínky k životu.²⁰⁸ Jiní Římané nebo uprchlí otroci se uchýlili k aktivním formám odporu proti situaci. Stávali se z nich **latrones**, ozbrojení lupiči, kteří ve skupinách přepadávali např. obchodníky, putující se zbožím. Jenom ti, kteří se zabývali dálkovým obchodem s luxusním zbožím a měli s sebou ozbrojený doprovod, se jim zpravidla dokázali ubránit.

Největší sociální hnutí pozdní antiky představovali tzv. **bagaudi**, s nimiž se setkáváme už na sklonku principátu. Bagaudi se vyskytovali pouze v nejzápadnějších oblastech říše, v Gallii a Hispánii. Vytvářeli silné ozbrojené oddíly, zabírali a parcelovali velkostatky, někdy i pobíjeli příslušníky vyšších vrstev. Bojovali proti římské armádě i římským foederátům a nejuspěšnější byli v tzv. Aremorice, na území zahrnujícím dnešní Normandii a Bretaň, kde

206 Srov. A. H. M. JONES. The Later Roman Empire vol. II. Oxford 1964. Str. 784 a 792n. Některí velkostatkáři naopak i v pozdní antice asi využívali velkého množství zemědělských otroků (např. Didymus a Verinianus, velkovlastníci v Hispánii, kteří se s vojskem, sestaveným ze svých zemědělských a domácích otroků, pokusili zabránit Vandalům, Svěbům a Alanům v r. 409 v přechodu Pyrenejí (Srov. Oros. Hist. adv. pag. VII 40, 4).

207 Nov. Val. X z r. 441.

208 Salvian. De gub. Dei V 21–23.

se jim v 1. polovině 5. stol. navzdory několika porážkám od hunských spojenců Říma zřejmě podařilo uhájit nezávislost na římské vládě a jejich daních.²⁰⁹ Jeden z vůdců bagaudů ve 3. stol., Amandus, se dokonce prohlásil za císaře, a v jejich řadách byli i vzdělanci (v 5. stol. lékař Eudoxius).

Mohutným a dlouhodobým sociálním hnutím bylo též to, které představovali *agonistici* (*circumcelliones*) v západní části severní Afriky. Byli radikálním křídlem donatistů a šlo zejména o kolóny, otroky a chudé vlastníky půdy, jejichž hněv se obracel proti katolické církvi, velkostatkářům a věřitelům. Přepadali statky, osvobozovali otroky, pálili dlužní úpisy a podporovali ty, kteří se bouřili proti západořímské vládě.

Z rozboru pozdně antických sociálních vzpour vyplývá, že základem nespokojenosti neprivilegovaných obyvatel říše byly zejména obrovské rozdíly ve vlastnictví půdy, rostoucí dluhy malovýrobců a nespravedlnosti v daňové sféře.

10. SHRNUTÍ

Reformy období dominátu se snažily odstranit negativní jevy, které se v říši nahromadily. Bojovaly však s příliš pestrými a početnými krizovými faktory. Císařové pozdní antiky se například museli rozhodovat mezi potřebami výroby potravin a zásobování a požadavky obrany říše. Těm prvním prospívalo dědičné připoutání kolónů k půdě a živnostníků k jejich kolégiím, zatímco potřebám armády naopak velmi překáželo. Společnost říše se uzavřela do stavů. Zde kupříkladu připoutání řemeslníků ke kolégiím zajistilo sice zásobování obyvatelstva měst a péči o chudé, ale často ruinovalo majitele dílen a vedlo k úpadku řemesel jako takovému. Daňový systém ničil bezprostřední menší výrobce, bohatí občané se dokázali proti výběřcím nebo vymahačům daní účinně bránit. Široké vrstvy prostého obyvatelstva chudly, a zároveň se zvětšovala i chudoba státu, protože malí daňoví poplatníci nedokázali potřebné státní příjmy zajistit. Měnu se zdařilo ozdravit pouze částečně. Města upadala, a to i v důsledku připoutání kuriálů k jejich povinnostem, jež mělo naopak pomoci udržet jejich správné fungování. Říše se rustikalizovala, zvyšoval se význam a samostatnost venkovských latifundií. Bez ohledu na omezení osobní svobody řady občanů-rolníků i usazování otroků na polích za pacht stále přibývalo ploch neobdělávané půdy. Křesťanství se stalo jediným povoleným náboženstvím občanů říše, často se ovšem zmítalo ve vnitřních věroučných sporech.

V této situaci zároveň vyvrcholilo **tzv. velké stěhování národů**.

209 Za bitvy na Catalaunských polích se totiž objevují jako spojenci, ne jako běžní vojáci Římanů.